

४२१५

पारभाषेन्दुदीपिका

—❖❖❖—

दरभङ्गामण्डलान्तर्गत 'ठाढी' ग्रामनिवासिना

पं० श्रीहरिशङ्करभाशर्मणा

संगृहीता ।

—❖❖❖—

तत्पुत्रेण

श्रीविश्वम्भरभाशर्मणा

व्याकरण-साहित्य-वेदान्ताचार्येण

प्रकाशिता

—❖❖❖—

विक्रेता

मोतीलाल बनारसीदास

नेपालीखपरा, वाराणसी-१३३

—❖❖❖—

प्राप्तिस्थानम्
मोतीलाल बनारसीदास
नैपाली खपरा, वाराणसी ।

अस्याः पुनर्मुद्रणाधिकारः प्रकाशकेन स्वायत्तीकृतः

U. G. C. BOOK
No .....

S. V. D. College
Library.
TIRUPATI.
Acc. No **9512**
Date.....
मुद्रक 12/11/67

पारिजात प्रेस,
रामकटोरा रोड, वाराणसी ।

भूमिका

प्रयि पाणिनीयाश्छात्राः ।

परिभाषेन्दुशेखरस्य काठिन्यं गाम्भीर्यञ्च विदितचरमेव प्रीमद्भिः । तस्य सतीष्वपि बह्वीषु टीकासु न काचिदुपकृति-
श्छात्राणामवलोक्यते । अवधार्य चैतस्सुगृहीतनामभिरस्मद्गुरुभि-
र्वेद्यातपोनिधिभिः हरिशङ्करभक्तमहानुभावैः 'कामाख्या' नास्ती
टीका सकलटीकासारभूता व्यरचि । सा च शीघ्रमेव प्रकाशमे-
यति । परीक्षार्थिनामुपकृतये च तस्य प्रश्नोत्तरीरूपेयं 'परिभाषेन्दु-
टीपिका' तैरेव विरचिता, तत्पुत्रेण पं० श्रीविश्वम्भरभाशरण
व्याकरण-साहित्य-वेदान्ताचार्येण प्रकाशिता च । अनया च ग्रन्थ-
स्यान्तःप्रविश्य परीक्षा-साहित्यमवश्यं लप्स्यन्ते भवन्त
इत्याशाये ।

गुरुवरणाश्च १६३४तमविक्रमवत्सरीयपौषकृष्णपक्षां मिथि-
लाप्रान्तीयाऽन्धराठाढीग्रामे विद्वद्हरदिगम्बरशर्मण उपादेव्याम्
मादुर्भूताः । बाल्ये मिथिलायामेव व्याकरणं परिसमाप्य, काशीं
गता २२ वर्षावस्थायामेवाधिगतवेदितव्याः बङ्गोदादरभंगाक्वि-
राज्येषु व्याकरणपुराणादि-विषयेषु लब्धप्रतिष्ठापत्रमानवक्ताः
बहुकालं स्वगृह एव एव वृत्तिदानपुरःसरं शतशश्छात्रान-

ध्याप्य पञ्चविंशतिवर्षभ्योऽप्यधिककालपर्यन्तं वरेली
 विद्यालये प्रधानाध्यापकपदमलङ्कृत्य, गृहे स्थिता वि-
 सुकृतानुष्ठानपरायणाः, श्रीविश्वम्भर-श्रीदिवाकरशर्माणं
 प्राच्यनव्यतन्त्रौ श्रीगुणाकरकुमारश्चेति पुत्रत्रयं क-
 हित्वा पुत्रपौत्रभ्रातृभ्रातृजादिभिः सेव्यमानचरण
 ध्यानपराः २००४तमविक्रमवत्सरीयफाल्गुनकृ-
 शिवसायुज्यमलभन्निति सप्रश्रयमावेदयति ।

पौषकृष्णाष्टमी

२००६ वि० व०

कविसार्धभौमः, विद्यार

पं० श्रीब्रजेन्द्रचन्द्र

आयुर्वेदविशारदाचार्य

श्रीकल्पद्रुमकिचित्सानि

श्रीकालीवाड़ी, वरे

❀ परिभाषेन्दुदीपिका ❀

नत्वा साम्बं शिवं दुरिढं कुरुते हरिशङ्करः ।

बालानां सुखवाधाय पारभाषेन्दुदीपिकाम् ॥

अस्मिन् ग्रन्थे त्रीणि प्रकरणानि सन्ति—शास्त्रत्व-
सम्पादकं, बाधबीजकथनं, शेषाख्यञ्चेति । तत्रादित
एकदेशविकृतमनन्यवदित्यन्तमाद्यम्, तत उभयनिर्देशे
पञ्चमीनिर्देशो बलीयानित्यन्तं द्वितीयम्, तत आसमाप्ति
तृतीयम् । परिभाषास्तु चतुर्विधाः सन्ति, काश्चिद्
वाचनिकाः, काश्चिज्ज्ञापकन्यायसिद्धाः, काश्चिद्भाष्य-
वार्त्तिकयोरुपनिबद्धाः, काश्चित्पाणिनिप्रणीताः । तासां
लक्षणन्तु लिङ्गवत्त्वे सति नियामकत्वम् । नियाम-
कत्वमित्यस्य अनियमे नियमकारिणीत्वमित्यर्थः । अनिय-
मत्वं च न्यूनाधिकवृत्तित्वम्, नियमत्वं च सङ्कोच-
कत्वम् । केवलवाचनिकानामपि लिङ्गवत्त्वमस्त्येव,

किन्तु भाष्ये वचनरूपेण पठितानीति ग्रन्थक
अथ वा विधिशास्त्रप्रवृत्तिनिवृत्त्युपयोगि साधुत्वं
शक्त्यविषयकबोधजनकत्वे सति अधिव
परिभाषात्वमिति परमगुरूणां मतमिति
अत्रत्यविशदविचारस्तु कामाख्यायां विस्तरः ॥

अवतरणत्वञ्च वक्तव्यार्थविषयकजिज्ञा
त्वम् । अवसरसङ्गतित्वञ्च स्मृतिविषय
उपेक्षानर्हत्वम् ।

सन्देहत्वञ्च एकधर्मिकविरुद्धकोटिद्वयावग
त्वम्, यथा—स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । प्रकृते,
कारादिणान्तसमुदायघटकवर्णत्रयबोधतात्पर्येण,
तादृशवर्णचतुर्दशबोधतात्पर्येण पाणिनिनोक्त
पाणिनितात्पर्यसन्देहे सति निश्चयात्मकः श
न स्यादित्याशयेन परिभाषामवतारयति नन्विति
महेश्वरोपदिष्टणकारज्ञापितत्वेन सर्वासाञ्च :
जनकतुल्यत्वेन चाऽभ्यर्हितत्वात् प्रथमोपपादनम्
इत्यनुमीयत इत्यर्थः । तथाहि अस्मदाद्यः
पदं व्याख्यानातिरिक्तनिमित्तानपेक्षम्, अस्
मुनिना कृतत्वात् ॥ २ ॥

यथोद्देशं संज्ञापरिभाषं कार्यकालं संज्ञापरिभाषमित्यत्र प्राचीननवीनयोः को विशेष इति सप्रमाणं लिख ॥

यथोद्देशपक्षे प्राचीनमते संज्ञाशास्त्रपरिभाषाशास्त्रयोः स्वदेशे वाक्यार्थबोधे जाते, भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजनमिति ज्ञानवान्—प्रतिपत्ता, सकलशास्त्रे गृहीत-शक्त्या गृहीतपरिभाषार्थेन च कार्यनिर्वाहं करोति । अर्थात् विधिशास्त्राणि परिभाषादिदेशे गत्वा तच्चाधिकरणन्यायेन गृहीतशक्त्यादिनैव लक्ष्यसंस्कारकं स्ववाक्यार्थं सम्पाद-यन्ति । तत्र चैतावान् विशेषः—संज्ञादिशास्त्राणां यथोद्-देशपक्षे स्वदेशे विधिशास्त्रैः सह वाक्यैकवाक्यतया बोधः । सा चोपजीव्योपजीवकभावापन्नबोधविषयत्वरूपा । कार्य-कालपक्षे तु पदैकवाक्यतया उभयोर्बोधः । सा च निरूप्य-निरूपकभावापन्नविषयताप्रयोजकपदघटितत्वरूपा । अत एव तत्रत्यपूर्वत्वपरत्वं विप्रतिषेधादिशास्त्रप्रवृत्तिबीजम् । अन्यत्सर्वं मूले स्पष्टम् ॥ ३ ॥

नवीनमते यथोद्देशे यत्र देशे परिभाषोपदिश्यते तद्देशे एव विधिसूत्रेण सह पदैकवाक्यतया लक्ष्यसंस्कारोपयोगि-बोधः परिभाषया संपाद्यते; अतस्तत्रत्यपरत्वादिकं विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तौ बीजम् । अत एव एकदेशस्थः सर्व

शास्त्रमभिज्वलयतीति भाष्यं सङ्गच्छते । क
 तु त्रिपाद्यामप्युपस्थितिः—अर्थात् अदृष्टपिः
 त्रिपादीस्यैर्विधिशास्त्रैरेव स्वसंस्कारको बोध
 जन्यते । एवञ्च पक्षद्वयेऽपि परिभाषाणां
 तथैव बोधकत्वम् । संज्ञाशास्त्राणां आकडाराद्य
 न स्वदेशे वाक्यार्थबोधः पृथक्; किन्तु वि
 सहैव । अत एवैतद्विषये व्यवहर्तुं न्यायाप्रवृत्ति
 एतद्विषये विधिदेशीयपूर्वत्वादीनामेव लक्ष्योप
 अत एवैषां कार्यकालत्वमेव; तेन अमी अः
 दिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञा इति अमू अमी इ
 प्रगृह्यस्येत्यनेनानुनासिकत्वं नेति च भाष्योक्त
 आकडारीयसंज्ञाविषये यथोद्देशस्यैव स्वीका
 राजन्य इत्यादी परत्वात्पदत्वेन नलोपो नेति
 मूलोक्तदिशावसेयम् ॥ ३ ॥

/ अनुबन्धानामनेकान्तत्वं सम्यगुपपाद्य, सिद्ध
 गुपपादयत ? *

अनुबध्यन्ते परस्मिन् संबध्यन्ते तेऽनुब
 दूक्षकाकयोः संयोगसम्बन्धवदत्रापि तथा स
 वत्वम्, वृक्षशाखयोः समवायवदत्रापि तथा

यवत्वामिति संदेहर्वाजम् । तथा चाऽनुबन्धा बोधकावयवाः,
अनन्यता वेति सन्देहाकारः । ननु सन्देहपदमहिम्नैव
उभयोर्लाभे उभयोः पुनरुपादानं व्यर्थमिति चेन्न, द्विवि-
धानुमाने उभयोः पक्षतात्वसिद्धये उभयोरुपादानस्यावश्य-
कत्वात् । तथा च अनुबन्धा बोधकानवयवाः, विधेये
कदाप्यदर्शनादित्यनुमानप्रयोगः सिद्धः ॥

ननु हेतुमप्रदर्श्य उपनयादेः पूर्वं प्रदर्शनं विरुद्धमिति
चेन्न : 'अनुबन्धा बोधकानवयवाः, बोधकघटकत्वेनोपलब्धि-
विषयताशून्यत्वात्' इति प्रथमानुमानप्रयोगे बोध्यबोधक-
योर्मिथ्याभावेन, हेतुतावच्छेदकरूपेण हतोरसिद्धेरनुमाना-
सम्भवात् । अतः अनुबन्धा बोधकघटकत्वेनोपलब्धिवि-
षयताशून्याः, तदर्थभूते विधेये कदाप्यदर्शनात्' इत्यनुमा-
नात्प्रयोग इत्यदोषात् । सकलदोषपरिहारायानुबन्धाः
स्वघटित-पदाघटित-विभक्त्यघटितानुबन्धाघटित-पदघटक-
वृत्ति-आवणप्रत्यक्ष-विषयतावच्छेदक-धर्मावच्छिन्न-विधेयता-
प्रयोगरूपदानवयवाः, स्वघटित-पदाघटित-पदघटकप्रयोज्य-
विधेयतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्वघटितघटकबोधकावयवोत्तरानव-
यवाः, उत्तरत्व-उभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभावा-
दित्यनुमानप्रयोगः कालात्ययभयान्न प्रपञ्चित इति दिक् ॥

यद्यप्यत्र पक्षे नानुबन्धकृतमित्यादि परिभाषा नारम्भणीयमिति लाघवं तथापि स्वसमीपेऽनुबन्धे स्वनिपितावयवत्वमारोप्यते इत्यारोपवाक्यकरणमनुबन्धघटितसौत्रविभक्तिकल्पनं हलन्त्यमित्यत्रान्त्यशब्दः परसमबोधकः, 'चुटू' इत्यादावादिशब्दः पूर्वसमीपबोधकः, किदित्यादौ अवयवत्वारोपः, बुञ्छणित्यादौ दोषवारणज्ञापकानुसरणमित्यादि महद्गौरवमिति एकान्ता अनुबन्धे इत्येव न्याय्यमिति एकान्तपक्षो व्यवस्थापितः ।

चानुबन्धाः स्वघटित-पदाघटित-पदघटक-बोधकावयवशास्त्रघटकबोधकघटकत्वेनोपलब्धिविषयत्वे सति च घटकत्वेनोपलब्धिविषयताशून्यत्वात् । अनवयवो हि कदिरेकजातीयसम्बन्धेन गृहादिषूपलभ्यते नैवमयमित्यनुप्रयोगः । अनयोर्विशदविचारस्तु कालभयात् कर्तुमर्हति दिक् ॥ ४ ॥

नाऽनुबन्धकृतमनेकाल्त्वमित्यस्या अवतरणपूर्वकं सहितं फलं लिख ॥

ननु अनुबन्धानामेकान्तत्वे औशादीनामप्यनेकतत्त्वेनैव सिद्धेऽनेकाल्सूत्रे शिद्ग्रहणं व्यर्थमतमाह—बन्धेत्यादि । अत्र चेदमेव शिद्ग्रहणं ज्ञापकम् । नश्यत इत्यादेश इति योगमहिम्ना बोध्यस्यैवादेशात्

स्वसिद्धान्तत्वाद् औशादिस्थले आदेशस्यानेकाल्त्वाभावेना-
नेकालादेशः सर्वस्येत्यर्थकानेकाल्सूत्राप्राप्त्या कथं शिद्-
ग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् ? अनेकाल्बोधकबोध्यः सर्वस्येत्यर्थ-
करणेनादोषात् । एवञ्चनुबन्धेतराल्विशिष्टत्वमनेकाल्त्व-
मिति फलितम् । वैशिष्ट्यञ्च स्वघटितत्व—स्वेतरानु-
बन्धेतराल्घटितत्वोभयसम्बन्धेन । ननु परिभाषास्वीकारे
डाणलादीनां कथं सर्वादित्वमिति चेन्न ? सर्वादित्वं
विनाऽनुबन्धत्वस्यैवाभावेन प्रकृतपरिभाषाया अप्रवृत्तौ
आनुपूर्व्यैव सिद्धेः । ननु इत्संज्ञायोग्यत्वमनुबन्धत्वमिति
स्वसिद्धान्तात् कथमियमुक्तिरिति चेन्न । आनुपूर्व्यात्
सिद्धमित्यस्य डा आ ण अल् इत्यानुपूर्व्यात् सिद्धमित्यर्थात् ।
परिभाषाफलन्तु अर्वाणस्त्रसावित्यादिविहितत्रादेशः सर्वस्य
नेति । अन्यत् स्वयमूहनीयम् । केचित्तु ऊङ्तृङ् इत्यादि-
न्यासेन सिद्धे परिभाषा, शिद्ग्रहणं च व्यर्थमित्याहुः ॥५॥

‘ कार्यमनुभवन्नित्यस्या अवतरणसहितं फलं सम्यगुपवर्ण्यं
कथं चैषा भाष्ये ध्वनितेति सफलं लिख ॥

अध्येताशयितेत्यादौ धातोर्ङित्वेन ङ्ङिति चेति गुण-
निषेधमाशङ्क्य परिभाषामवतारयति—नन्वित्यादि । न
चाऽत्र कित्साहचर्यात् ङितोऽपि धातुविहितस्यैव ग्रहणान्न
दोष इति वाच्यम् ? किन्निष्पन्नाधिशब्दादाचारक्वपि

आधयतीत्यस्योपलक्षकत्वेनादोषात् । यदि च पूर्वोक्तस्य
 चर्यान् कित्पर्याप्तनिमित्तताकगुणस्थैवानेन निषेध इत्युच्यते
 तदा अरिरिषतीत्यस्योपलक्षकत्वं बोध्यम्, अत्रेसो द्वित्वनि-
 मित्तत्वेन द्विर्दचनेन पूर्वं द्वित्वे ततो गुणे उक्तरूपासिद्धे
 परिभाषया इसो निमित्तत्वाभावबोधने द्विर्दचनेऽचीत्यस्य
 प्राप्ती परत्वाद्गुणे रिस्रशब्दस्य द्वित्वे रूपसिद्धिः । इत्
 तावत् परिभाषाफलं ज्ञेयम् ।

स्थण्डिलाच्छ्रितरीति निर्देशश्चास्या ज्ञाप-
 वस्तुतस्तु समवाधिकारणनिमित्तकारणयोर्भेदस्य स-
 लोकतन्त्रप्रसिद्धतया नैषा ज्ञापकसाध्या । अत एव पा-
 षायां हिः प्रयुक्त इति मूले स्पष्टम् । ऊर्णुनुविषतीति
 सिद्धये कार्यमनुभवन्निति, अन्यथा सन्यङोरित्यस्य ष-
 न्तत्वात् इसो द्वित्वनिमित्तत्वाभावे द्विर्दचनेऽचीत्
 प्राप्ती गुणावादेशयोः सतोरभ्यासे उकारश्चवर्णानां
 तन्निवेगे तु इसो द्वित्वरूपकार्यानुभवकर्तृत्वं
 परिभाषाया अप्रवृत्तावुक्तं रूपं सिद्धम् । द्विर्दचने
 सूत्रे भाष्ये ध्वनितैषा । तत्र हि 'अचि किं ? जे
 देध्मीयते' इत्युक्तम् । एतत्परिभाषाभावेऽज्ग्रहणस्य
 द्वित्वनिमित्तोऽच् घ्राघटकाकारस्तन्निमित्तताकोऽ-

ई ध्राध्मोरितीत्वादेशस्तस्मिन् कर्तव्ये द्विर्वचनेऽचीति निषेधात् प्रत्युदाहरणासंगतेः । अतोऽनुमीयते कार्यी निमित्त-
तया नाश्रीयते इति । एवमपि कार्यी यकारस्तस्य निमित्त-
त्वेनाश्रयणाभावे द्विर्वचनेऽचीत्यस्याप्राप्तौ जेघ्रीयत इत्यादेः
सिद्धौ अज्ग्रहणं व्यर्थमेव स्यादिति कार्यमनुभवन्नित्यस्या-
प्यनुमानमिति विशेषणविशिष्टा ध्वनितेति संक्षेपः ॥३॥

यदागमा इत्यस्याः सावतरणमर्थं निरूप्य, अनित्यत्वे प्रमाणं
फलं चोपपाद्य, यमुद्दिश्य विहित इत्यादेराशयमुपवर्ण्य वर्णग्रहणे-
ऽप्रवृत्तौ दोषमुद्भाव्यास्याः स्थानिवत्सूत्रेण गतार्थता न चेति
विशदय्य लिख ॥ -

दाधा ध्वदाविति सूत्रे विशिष्टरूपोपादानसत्त्वे नार्थ-
वद्ग्रहणपरिभाषोपस्थितौ आगमसमभिव्यावहारे आगम-
विशिष्टस्यैवार्थवत्त्वमिति न्यायेन प्रणिदापयतीत्येतद्धटक-
दाशब्दस्यार्थवत्त्वाभावेन घुसंज्ञाया अप्राप्तौ कथं णत्वमित्या-
शंक्य परिभाषामवतारयति—ननु प्रणिदापयतीत्यादीना ।

यत आगमपदवाच्याः यन्निष्ठोद्देश्यतानिरूपितावय-
वत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयाः शास्त्रेण बोधिताः,
अतस्तन्निष्ठविधेयतानिरूपक-बोधनिष्ठजन्यतानिरूपितशब्द-
निष्ठ—जनकतानिरूपितजन्यतावद्बोधीयविषयताश्रयत्ववन्त
इति परिभाषार्थः । अर्थादागमिबोधकशब्दानां स्वविशिष्टे

लक्षणायामियं तात्पर्यग्राहिका । वैशिष्ट्यं च स्वघटितत्व-
स्वविशिष्टाघटित्वोभयसम्बन्धेन अत्र वै०, स्वभिन्नत्व-
स्वघटकभिन्नत्व-स्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितावयवत्वावच्छिन्न-
विधेयताश्रयघटितभिन्नत्वत्रितयसम्बन्धेन । लक्षणकृत्यं
स्वयमूहनीयम् ।

लोके देवदत्तस्याङ्गाधिक्येऽपि तद्विशिष्टस्यैव देवदत्त-
शब्देन ग्रहणवत् शास्त्रेऽपि ग्रहणमिति लोकसिद्धोऽयमर्थो
नाऽत्र ज्ञापकापेक्षा ।

अत्र यमुद्दिश्य विहित इत्युक्तेः प्रनिदारयतीत्यादौ
दारित्यस्य न घुत्वम् । अन्यथा अवयवावयवः समुदाया-
वयवो भवतीति न्यायेन रेफस्य दावयवत्वेऽनया परिभा-
षया तन्निरूपितावयवत्वेन घुसंज्ञापत्तेः । उक्तन्यायस्तु
दीधीवेवीटामित्यत्रेङ्ग्रहणेन ज्ञापितः ।

आने मुगिति मुग्विधानसामर्थ्यादिषाऽनित्या । अन्यथा
पचमान इत्यत्राऽनया परिभाषया अमृशब्देऽक्त्वातिदेशे
दोषापत्तौ मुग्विधानवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । मुग्विधानसा-
मर्थ्येन रूपवैलक्षण्यकल्पनन्तु भाष्ययुक्त्यादिविरोधेन हेय-
मेव । तेन दिदीये इत्यत्र युङ्गविशिष्टेऽनयाऽक्त्वातिदेशे,
'एरनेकाच' इति यण् न, जहारेत्यत्रार्शब्दे आत्वातिदेशे
आत औ णल इति च नेति ।

प्राचीनास्तु मुग्विधानसामर्थ्येन वर्णग्रहणेऽस्या अप्र-
वृत्तिं ज्ञापयन्ति । तन्न साधु, बहुभाष्यविरोधात् । तथाहि
पचमान इत्यत्रानया परिभाषयोपदिश्यमानत्वमादाय
तास्यनुदात्तेदित्यादि स्वरसिद्धिर्भाष्ये उक्ता । एवं कुर्वन्नास्ते
इत्यत्र आद्यनकारस्य पदान्तग्रहणेन ग्रहणात्पदान्तस्येति
णत्वनिषेध इति भाष्ये उक्तम् । एवम् ऋकारस्य गुणवृद्धी
अरारावेवेति नियमोपपत्तये रेफविशिष्टेऽनया परिभाषया
गुणत्वाद्येष्टव्यमिति च भाष्ये उक्तम् । वर्णग्रहणेऽप्रवृत्तौ
तु सर्वमिदमसङ्गतं स्यात् । एषु अवान्तरविचारो बहुकाल-
हर इति दिक् ।

ननु शब्दानित्यत्ववारणाय 'अनागमकानां सागमका
आदेशा' इति भाष्यपर्यालोचनयागमविधायकशास्त्रस्येड्-
रहितबुद्धिप्रसङ्गे सेड्बुद्धिः कर्तव्या इत्याद्यर्थे आदेशेष्वि-
वागमस्थलेऽपि बुद्धिविपरिणामादानुमानिकस्थानिवद्भावे-
नैव सिद्धे वृथेयं परिभाषेति चेन्न, साक्षादष्टाध्यायी-
बोधितस्थान्यादेशभावमादाय स्थानिवत्सूत्रस्य चारितार्थ-
संभवे आनुमानिकागमस्थलीयस्थान्यादेशभावे प्रवृत्तौ
मानाभावात् । न च परिभाषाऽकरणलाघवादत्रापि प्रवृत्ति-
रिति वाच्यम् ? एवं सति स्थानिवद्भावबोधितस्य निर्दि-
श्यमानत्वमिष्टमिति सर्वमतसिद्धतया, अपिब्रदित्यत्र लाव-

स्थायामडिति सिद्धान्तेन पूर्वमटि आनुमानिकस्थानिवद्भावेनागमसहितस्य पिवादेशापत्तेः । न च स्थानिवद्भावोद्धितस्य निर्दिश्यमानत्वं नेति भ्रमितव्यम् । तिसृणामित्यत्र परत्वात्तिस्रादेशे स्थानिवद्भावेन त्रयादेशमाशङ्क्य सकृद्गतिन्यायेन भाष्ये समाधानात् । अन्यथा निर्दिश्यमानपरिभाषयैव वारणसम्भवे भाष्यस्य निर्दलत्वापत्तेरिति दिक् ॥७॥

निर्दिश्यमानपरिभाषाया अवतरणसहितं ज्ञापकं फलञ्चोपपाद्य वर्णग्रहणे प्रवृत्तौ साधकं चोपदर्श्य तन्मध्यपतितन्यायेन बोधितस्य निर्दिश्यमानत्वसाधिकां युक्तिं विलिख्य निर्दिश्यमानत्वं निर्दुष्टं परिष्करणीयम् ॥ •

यदागमपरिभाषया अस्थाशब्दस्य ग्रहणादुदस्थदित्यत्र उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्येति पूर्वसवर्णवारणाय परिभाषामवतारयति—नन्वेवमुदस्थादित्यादिना ।

अस्याञ्च षष्ठी स्थानेयोगेति सूत्रमावर्तते, तत्र द्वितीये षष्ठीपदं तदन्ते लाक्षणिकम् षष्ठी अन्ते यस्येत्यर्थकम् । अर्थात् सूत्रे उच्चार्यमाणं निर्दिश्यमानमिति यावत् । सूत्रे उच्चार्यमाणस्य कार्यासम्भवेन उच्चार्यमाणसजातीयस्य ग्रहणम्, एवं चोच्चार्यमाणसजातीयं स्थानेन स्थाननिरूपितसम्बन्धेन युज्यते न प्रतीयमानम् । अर्थात् यदागमा

येन विधिरिति शास्त्रगृहीतमित्यर्थस्तेनेयं परिभाषा सिद्धा ।
 अस्याश्च सुपद उदस्थात् स्नात्वाकालकीकृत्य अरुदिताम्
 अपिबदित्यादीनि फलानि तावद् बोध्यानि ॥ इयङ्बुवङो-
 ङित्वेन च वर्णग्रहणेऽस्या अप्रवृत्तिरिति प्राचीनमतं ह्य-
 वरडिति सूत्रभाष्यविरुद्धमित्यादिमूले समाहितम् ॥ अना-
 प्यकः, नेदमदसोरकोरिति सूत्रयोरक इति पर्युदासेन तन्म-
 ध्यपतितन्यायबोधितस्य निर्दिश्यमानत्वमिष्टमेवेति बोध्यते,
 अत एव भिन्वकीत्यत्राकचि धित्वं न प्राप्नोति इति व्याख्यानं
 संगच्छते । निर्दिश्यमानत्वञ्च षष्ठीप्रकृतिविशिष्टत्वम्,
 वै० स्वप्रयोज्यशाब्दबोधीयविषयताश्रयत्व-स्वजन्योपस्थि-
 तीयविषयताश्रय-विशिष्टाघटितत्वोभयसम्बन्धेन । अत्र
 त्रैशिष्ट्यम् स्ववृत्यानुपूर्वीमदघटकत्व-स्वनिष्ठोद्देश्यतानिरू-
 पितविधेयताश्रय-स्त्रीप्रत्ययेतरत्वोभयसम्बन्धेन निर्जरसौ,
 अपिबत्, ईजरसो, जराया जरा जराजरा, तौ जराजरसौ,
 जरा च जरा च जरसौ, सजुषः सजूः सजूः सजूरित्यादि-
 लक्ष्येषु यथासम्भवं लक्षणं संगमनीयम् ॥ ८ ॥

यत्रानेकेति परिभाषायाः प्रमाणावतरणोदाहरणानि
 प्रलिख्य तमब्ग्रहणमेवानेकविधान्तर्यसत्तागमकमित्यस्य
 अत्रत्यं लिख ॥

इकारोकारयोः स्थाने तालुस्थानादिजन्यत्वेन सादृश्या-

देकारौकाराविव मात्राकालिकत्वरूपप्रमाणकृतसादृश्य
 च्वेता स्तोतेत्यादौ अकारोऽपि स्यात्, अतः आदेशनिय
 मिकां परिभाषामवतारयति—ननु चेता, स्तोतेत्यादिना
 अत्र मानन्तु 'षष्ठी स्थान' इत्यतः स्थानेग्रहणेऽनुवर्तम
 पुनः स्थानेऽन्तरतम इति सूत्रे स्थानेग्रहणम् । ता
 वाक्यभेदेन सम्बध्यते । तथाहि स्थानेऽन्तरतम इति सू
 अन्तरतम इति वाक्यं पूर्वं पठनीयम्, तत्र 'स्थाने' इत्य
 वर्तते, प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेश इत्यर्थः । ततः स्थ
 इति वाक्ये स्थाने इत्यनुवृत्तिसहिताऽन्तरतम इत्यनुवृत्तम्
 तत्रैकं च तृतीयया विपरिणामेन स्थानेनेत्यर्थकम्, ततश्च
 प्रसंगे सति स्थानेन स्थानघटितधर्मेण सदृशतम इत्यर्थः
 एवं च पूर्ववाक्येनैव सिद्धे इदं व्यर्थं सत् सति सम्भ
 स्थानेनैव सदृशतम इति नियमार्थम्, तेनैषा सिद्धा । आदेश
 वृत्त्यतिशयश्च स्ववृत्तित्व-स्वस्थानिवृत्तित्व-स्वेतरया
 दादेशावृत्तित्व-त्रितयसम्बन्धेन स्वविशिष्टधर्मवत्त्वरूपः
 तेन लाकृतिरित्यादौ वकारो नेति दिक् । तमबग्रहण
 मेवेति । समानं स्थानं यस्येत्यर्थक 'सस्थान' इति न्यासेनै
 सिद्धेऽन्तरग्रहणसामर्थ्यादन्तरतम इत्यर्थलाभसम्भवात्तमव
 ग्रहणं व्यर्थं सदनैकविधान्तर्यसत्तागमकमिति तत्त
 त्यर्थम् । स्थानत आन्तर्यस्येको यणचीत्यादिः । अर्थ

य पदन्, तृज्वत् क्रोष्टुरित्यादि । स्थान्यर्थाभि-
र्नस्यैवादेशेतेति सिद्धान्तात् तत्समानार्थ-तत्समान-
द्दीनां पदादयः । गुणत आन्तर्यस्य वाग्धरिरि-
प्रमाणतोऽदसोऽसेरित्यादि चोदाहरणानि ॥९॥

। द्ग्रहणपरिभाषाया अवतरणपूर्वकं भाष्यमते सूत्रमते
लिख ॥

रूपानुपूर्वीविशिष्टे विधीयमाना वृद्धिः प्रोढवान्
स्यादतः परिभाषामवतारयति—ननु प्रोढवान्
। भाष्यमते शब्दानां शब्देऽर्थे च खण्डशः शक्तिः ।
शब्दविशिष्टेऽर्थे कार्यविज्ञानमित्यर्थस्य विशेष्यता,
अर्थे कार्यस्य बाधात् विशेषणे शब्दे कार्यविज्ञान-
रिभाषा सिद्धा । अत्रार्थश्च कल्पितान्वय-
कल्पितो लौकिकः, शास्त्रीयोऽपि गृह्यते, इयञ्च
न प्रवर्तते, किन्तु विशिष्टरूपोपादाने अर्थादानु-
ष्ठानविषयताप्रयोजकपदोपादाने इति भाष्ये
। सूत्रमते तु स्वं रूपं शब्दस्येति सूत्रे स्वशब्देना-
च्यनाऽर्थो गृह्यते, रूपशब्देन स्वरूपम् । तदुभयं
ंज्ञी । तत्र पूर्वोक्तयुक्त्या शब्दस्य विशेष्यता,

एवञ्च शब्दस्यात्मीयवाच्यार्थविशिष्टे कार्यमिति परिभाषा सिद्धेति दिक् ॥ १० ॥

गौणमुख्यन्यायस्याऽवतरणं प्रमाणं फलं प्रवृत्तिस्थलं च सयुक्तिकमुपपाद्य गौणत्वं मुख्यत्वञ्च परिष्करणीयम् ।

अर्थवद्ग्रहणपरिभाषास्वीकारेऽपि महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यत्रारोपितमहत्त्वविशिष्टार्थकस्य महच्छब्दस्य आन्महत इत्यात्वापत्तिरतः परिभाषामवतारयति—नन्वेवमित्यादिना । अत्र मानं च स्वं रूपमिति सूत्रे स्वशब्देनात्मीयवाचिनाऽर्थो गृह्यते, तत्रात्मीयार्थो मुख्यार्थ एव; अनारोपितविषयत्वात् । एवञ्च मुख्यार्थविशिष्टे एव शास्त्रप्रवृत्तिस्तेनेदं सिद्धमिति । गुणादागतो गौण इति मूलरीत्या गौणत्वञ्च स्वशक्यतावच्छेदकसमानाधिकरणगुणसजातीयगुणदर्शनाधीनस्वशक्यतावच्छेदकप्रकारकारोपीयविशेष्यताश्रयत्वम्, यथा गौर्वाहीक इत्यत्र वाहीके गोवृत्तिजाड्यमान्धादिदर्शनेन गोत्वारोपाद् गोपदस्य वाहीकार्थो गौणः । एवं कलङ्किन्यपि चन्द्रे महत्त्वारोपान्महच्छब्दस्य चन्द्रार्थो गौणः । एवञ्च संज्ञादिरपि गौणः, तद्गुणारोपादेव बोधात् । उक्तरूपगौणत्वं हि अप्रसिद्धत्वं गौणलाक्षणिकत्वं च गौणत्वमिति ग्रन्थेन प्रपञ्चितम् ॥ मुख्यत्वञ्च

तद्विशिष्टविषयतावत्त्वम् वै० स्वसामानाधिकरण्यस्वनिष्ठ-
प्रकारताप्रयोज्यत्वोभयसम्बन्धेन ॥

प्राचीनास्तु—अन्यपदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रका-
रताप्रयोजकत्वं गौणत्वं तेन प्रियत्रीणामित्यत्र त्रयादेशो
नेत्याहुः, तन्नेत्युपपादयति—तेन प्रियत्रयाणामित्यादिना ।
अत्रैव तुष्यद्दुर्जनन्यायेन समाधानान्तरमाह—किञ्चेति ।
अर्थादिषा पदकार्ये एव प्रवर्तते, पदकार्यत्वञ्च स्त्रीत्वा-
निमित्तकत्वे सति सुब्विभक्त्यनिमित्तकत्वम् । अस्यैव
प्रपञ्चो मूले । उपात्तम्—सूत्रे उच्चार्यमाणम्, विशिष्यार्थो-
पस्थापकम्—स्ववृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्माव-
च्छिन्नबोधकम्, विशिष्टरूपं स्ववृत्त्यानुपूर्व्यवच्छिन्नविष-
यताप्रयोजकपदोपादानम्, यत्र तादृशे पदकार्ये एवेति ॥
ननु उक्तरीत्या निपातपदस्यानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयताप्रयोज-
कत्वाभावेनोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्त्या गोऽभवदित्यत्रत्य-
भाष्यविरोधोऽत आह—निपातपदं त्वित्यादिना । अर्थादुक्त-
भाष्यप्रामाण्येन चादिपदस्थानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयताप्रयोज-
कत्वेनानुगततया परिभाषाप्रवृत्तिः सुलभा । गौणमुख्य-
न्यायप्रयोजकं बोद्धुसमवेतगौणत्वमेवेति बोधनाय गां
पाठयेत्याद्युक्तिः ॥

वक्तुरपि पदे एव गौणत्वप्रतीतिर्न पूर्वमिति सप्रमाण-

मुपपादयति—किञ्च शुक्लामित्यादिना । अयं भावः—संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषां यथेष्टमभिसम्बन्धो भवतीति भाष्येण शुक्लामित्युक्ते कर्मनिर्दिष्टमित्यादिभाष्येण च सामान्यतः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वादिविवक्षया द्वितीयादे साधुत्वं भवतीत्यर्थस्य लाभेन, प्रयोगकाले गौणस्थलेऽपि प्रयोक्तुरपि पूर्वं गौणत्वाग्रहः ।

एवं—“अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः । शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्य उक्तेषु न तदुक्तिषु” इति न्यायोऽपि पदकार्यविषय एवेति मूले सूत्रवार्तिकभाष्यैः प्रमाणितमिति दिक् ॥ ११ ॥

भाव्यमानेनेति परिभाषाया अवतरणपूर्वकं प्रमाणजालमुपपाद्यार्थं लिख ॥

त्यदादीनाम इत्यत्र सवर्णग्राहकतावलेनाऽनुनासिकादीनामपि ग्रहणादिममित्यादौ कदाचित्सानुनासिकस्याऽपि विधानं स्यादतः परिभाषामवतारयति—नन्वित्यादिना । परिभाषामानन्तु अणुदित्सूत्रे प्रत्ययः सवर्णग्राहको न भवतीत्यर्थकाऽप्रत्ययग्रहणम् । तथाहि भाष्ये प्रत्यये सना-संशभिक्ष उरित्यत्रानभिधानेनादेशे ई हल्यघोरित्यादौ दीर्घोच्चारणेनागमे वृत्तो वेति दीर्घविधानेन सिद्धेऽप्रत्यय-

ग्रहणं ज्ञापयति—भाव्यमानेनेति । इदं च ज्ञापकमेकदेशा-
नुमत्या । सर्वांशे ज्ञापकन्तु ज्यादादीयस इत्यत्र लोप
इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे आकारविधानमङ्गवृत्तिपरिभाषाज्ञापक-
मित्युक्त्वा अकारविधानेऽपि आन्तरतम्याद्दीर्घे सिद्धे दीर्घो-
च्चारणमस्या ज्ञापकमित्युक्तं भाष्ये । विधेयताप्रयोजक-
पदेन स्वावृत्तिधर्मवतां सवर्णानां ग्रहणं नेत्यर्थे त्यदादी-
नाम इत्यादौ तद्व्यक्तित्वादिधर्मवतां शुद्धह्रस्वादाकारादीना-
मपि ग्रहणं न स्यादतः स्वावृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयता-
वच्छेदकधर्मवतां सवर्णानां ग्रहणं नेत्यर्थेनादोषात् । मूले
तु अणुदित्सूत्रेण प्राप्तं जातिपक्षेण प्राप्तं गुणाभेदकत्वेन
प्राप्तं तपरसूत्रेण च प्राप्तं सवर्णग्रहणमप्रत्यय इत्यनेन
सामर्थ्यान्निषिध्यत इत्युक्तमिति दिक् ॥ १२ ॥

वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमित्यस्या अवतरणप्रमाण-
सहितमर्थं निरूप्य वर्णप्रधान्यं चोपवर्ण्य भाष्यमते वार्तिकमते
चात्र को विशेष इति सयुक्तिकमुपपादय ? ॥

गवे हितं गोहितमित्यादौ प्रत्ययलक्षणेनाव्यापत्ति-
रतः परिभाषामवतारयति—नन्वित्यादिना । अत्र मानन्तु
प्रत्ययलोप इति सूत्रेण स्थानिवदित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे प्रत्यय-
लक्षणग्रहणं प्रत्ययस्येतराविशेषणत्वरूपं यत्र प्राधान्यं
तत्रैव तदिति नियमार्थं तेनेदं सिद्धमिति । परिभाषार्थस्तु

लुप्तप्रत्ययवृत्तिवर्णत्वव्याप्यधर्माविच्छिन्न-विषयतानिरूपक-
कार्ये प्रत्ययलक्षणन्नेति । वर्णप्राधान्यञ्च स्वावयव-
निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयत्वम् । तेन गो-
हितमित्यत्र वर्णप्राधान्यसत्त्वेन न दोषः । मूले तु प्रत्यय-
निरूपितविशेष्यतारूपं चेत्युक्तं तस्य प्रत्ययनिष्ठप्रकारता-
निरूपितवर्णनिष्ठविशेष्यताश्रयत्वमित्यर्थस्तेन चित्रायां
जाता चित्रा इत्यत्राऽणो योऽकारस्तदन्तान् डीबिति
भाष्यसम्मतोऽर्थे वर्णप्राधान्यसत्त्वात् प्रत्ययलक्षणाप्राप्तौ
डीप्-नेति ॥ वार्तिकमते तु मित्रशीरित्याद्यर्थं प्रत्यय-
लोपसूत्रस्यावश्यकत्वेन परिभाषाया आवश्यकत्वम् ।
भाष्यमते तु प्रत्ययलोपसूत्रस्य नियमार्थत्वादेव दोषाभावे
परिभाषाकरणे प्रयोजनाभाव इति दिक् ॥ १३ ॥

प्रत्ययग्रहण इत्यस्या अवतरणप्रमाणे विलिख्य भाष्योक्त-
प्रयोजनान्तरं साधु वर्ण्यताम् ॥

देवदत्तश्चिकीर्षतीत्यादौ समुदायस्य सन्नन्तत्वेन
सनाद्यन्ता इति धातुत्वापत्तौ सुपो धातु प्रातिपदिकयो-
रिति लुगापत्तेः । न चोक्तसूत्रे प्रातिपदिकसाहचर्यात्
धातुसंज्ञाप्रयोजकस्य वृत्तिप्रयोजकस्य वा सुपो ग्रहणान्न
दोष इति वाच्यम् ? एतत्परिभाषाया असत्त्वे देवदत्तो
गार्ग्येति तद्धितान्तस्य प्रातिपदिकत्वे तत्र च सुपः प्राति-

पदिकसंज्ञाऽप्रयोजकत्वेन वृत्त्यप्रयोजकत्वेन च साहचर्यस्य
 दौर्लभ्यात् । किञ्च सति धातुत्वे सन्यङोरिति देशब्दस्य
 द्वित्वापत्तेः, अडागमापत्तेश्चेत्यतः परिभाषामवतारयति—
 नन्वित्यादिना । प्रत्ययत्वव्याप्यशाब्दबोधीयविषयताप्रयो-
 जकपदग्रहणे यस्मात् प्रकृतिरूपात् प्रत्ययो विहितस्तत्त-
 दादितदन्तबोधकमिति परिभाषार्थः । अस्या मानं तु
 यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्यये इति योगं विभज्य गृह्य-
 माण उपतिष्ठते इति च अध्याहृत्य तदादिरूपांशसिद्धौ येन
 विधिरत्यनेन तदन्तांशः सिद्धस्तेनेयं सिद्धा ॥ प्राचीनास्तु
 प्रत्ययेन स्वप्रकृत्यवयवारब्धकसमुदायाक्षेपात्तद्विशेषणात्वेन
 तदन्तविधौ वृथेयं परिभाषेत्याहुस्तत्र, इः इयानित्यादौ
 तादृशसमुदायस्यासत्त्वेनाक्षेपासंभवात् । भाष्ये तु परम-
 गार्ग्यायण इति प्रयोजनान्तरमस्या उक्तम् । तत्र हि
 परिभाषाया अभावे परमगार्ग्येति समुदायस्यापि यज-
 न्तत्वेन फगापत्तौ पारमगार्ग्यायण इति स्यात् । गार्ग्य इत्ये-
 तन्मात्रे पर्याप्तैकार्थीभावाभावेऽपि तद्धितार्थेति सूत्रे
 उत्तरपदग्रहणेन शिवस्य भगवतो भक्तः शिवभागवत इति
 भाष्यप्रयोगेण एतद्भाष्यप्रयोगेण चापर्याप्तैकार्थीभावेऽपि
 क्वचिद्वृत्तिर्भवतीति दिक् ॥ १४ ॥

प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या इत्यस्या अवतरणादिसहितमर्थं लिख ?

भाष्ये प्रत्ययग्रहणपरिभाषाघटकतदादिविशेष्यकतदन्तांशस्यापवादः पठ्यते—प्रत्यये ग्रहणे चापञ्चम्या इति । अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नपञ्चम्यन्तपदप्रयोज्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यताप्रयोजकं यत्पदं तत्तदादिरूपं विशेष्यमादाय स्वनिष्ठचरमावयवतानिरूपकसमुदायवृत्तिविषयताप्रयोजकं न भवतीति परिभाषार्थः, तेन दृष्टीर्ण इत्यत्र धातुतकारस्य न नत्वम् । अन्यथा रेफदान्तात्परस्य निष्ठान्ततदादेरित्यर्थे दोषापत्तेः । परिभाषास्वीकारे तु तदाद्यवयवरेफदकारात् परस्य निष्ठातस्य नत्वमित्यर्थान्न दोषः, अन्यत्सर्वं मूले स्पष्टमिति दिक् ॥

स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति परिभाषा अवतरणज्ञापकसहिता स्तूपपादनीया ।

ननु विशेष्यान्तरसत्त्वेऽपि क्वचित्तदादिविशेष्यकतदन्तविधेर्नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्येतिपूत्रेऽनुत्तरपदग्रहणेन ज्ञापनात् ष्यङन्ततदाद्यन्तपूर्वपदस्य संप्रसारणमित्यर्थे परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्रेव अतिकारीषगन्ध्याः पुत्र इत्याद्यापि संप्रसारणं स्यादतः परिभाषामवतारयति—नन्वि-

त्यादिना । यद्वा, मरुवदुशीनरेषु जलमितिवत् अतिकारीष-
गन्ध्याः पुत्र इतिवदत्रापि स्यादिति काकुः । यत्र लक्ष्ये-
ऽनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्तत्र तदादिनियमो न, तदादिनाऽतदा-
देव्यावृत्तिर्न, अतदादौ तदादित्वमारोप्यत इति यावदिति
परिभाषार्थः । अतो यः स्त्रीप्रत्ययः स्त्रियं प्राधान्येना-
हेत्यादि मूलग्रन्थोऽपि सङ्गच्छते । इयं च भाष्ये वचन-
रूपेण पठिता, न तु ज्ञापकज्ञापिता । केचित्तु यस्मात्प्रत्यय-
विधिरिति विभवतयोगनेयडुबडित्यतोऽस्त्रीत्यस्य सम्बन्धेन
प्रधानाप्रधानन्यायेनानुपसर्जनस्त्रीबोधकभिन्नप्रत्यये गृह्य-
माणे तदादिरित्युपतिष्ठते इत्यर्थादियं लभ्यते—इत्याहुः ।
किमत्र बकबन्धनप्रयासेन ! अत्रोपसर्जनत्वञ्च स्वान्त-
समुदायपर्याप्तशक्तिनिरूपकार्थविशेष्यतानिरूपितप्रकारता-
वच्छेदकताप्रयोजकत्वम् यस्य प्रत्ययस्योपसर्जनत्वमिष्टं
तत्स्वम् । अन्यन्मूले स्पष्टम् ॥१६॥

उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे न तदन्तग्रहणमित्यस्या
अवतरणं निरूप्य सकलदोषवारकमर्थं लिख ?

ननु रात्रेः कृतीत्यादाविव धरूपेति सूत्रे उत्तरपद-
विशेष्यकतदन्तविधौ कुमारी ब्राह्मणिरूपेत्यादावव्याप्त्यति-
व्याप्तिदोषापत्तिरतः परिभाषामाह—उत्तरपदाधिकारे इति ।
न चाऽत्र कर्मधारये बहुव्रीहौ वा पुंवद्भावस्य दुर्वारतया उक्त-

प्रयोगासंभवः, षष्ठीतत्पुरुषे तु नदीतरेप्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्तव्यः समानाधिकरण इति वर्तते इति भाष्यस्वारस्येन समानाधिकरण एव ह्रस्वप्रवृत्त्या अवतरणासंगतिश्चेति वाच्यम् ? कुमारी ब्राह्मणिरूपेति वाक्ये ह्रस्वापत्तिरिति ग्रन्थाशयात् । वयोवाचिनामपि वेकल्पिकजातिकार्यस्य बहुशो भाष्ये दृष्टतया जातिश्चेति पुंवद्भावनिषेधे बहुव्रीहा-वपि दोषानुदयाच्च । हृदयस्य ह्रस्वेत्यत्र अणन्तत्वे-नैव सिद्धे लेखग्रहणमस्यां ज्ञापकम् । ज्ञापकतापरभाष्येण घञन्तलेखस्याग्रहणात् । न च ह्रस्परमलेख इत्यत्र अणन्त-तदादिरूपोत्तरपदपरत्वाभावेन ह्रदादेशानापत्त्या कथमस्या ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् ? ज्ञापकतापरभाष्येण उक्तप्रयोग-स्यानभिधानत्वकल्पनात् । गिलेऽगिलस्येत्यत्र तदन्त-विधिनैव तिमिङ्गिलगिल इत्यस्य सिद्धौ गिलगिले चेत्ये-तत्सामर्थ्येन उत्तरपदाधिकारे प्रातिपदिकग्रहणे न तदन्त-विधिरिति परिभाषान्तरस्यापि ज्ञापनेन लेखशब्दे तदन्त-विध्यभावे उक्तप्रयोगस्यासाधुत्वाच्च ॥ रात्रेः कृति, एक-तद्धिते चेत्यादिदोषवारणाय उत्तरपदाधिकारे कृदितर-वृत्तिविषयताप्रयोजकं पदं तदन्तवृत्तिविषयताप्रयोजकं न भवतीति परिभाषार्थ इति दिक् ॥१७॥

संज्ञाविधाचित्यस्या अवतरणज्ञापकसहितमर्थं लिख ।

प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तरबन्ततदादेर्घसंज्ञायां कुमारी-
ब्राह्मणितरा इत्यत्र कुमारीशब्दस्यैव ह्रस्वापत्तिरतः परि-
भाषामवतारयति—नन्वेवमित्यादिना । सुप्तिङन्तं पदमित्य-
त्रान्तग्रहणमस्यां ज्ञापकम् । न च ज्ञापितेऽपि फलाभावः,
[स्वांशे चारितार्थाभावः] विधिप्रदेशे पदपदस्य प्रत्यय-
मात्रवृत्तित्वेन तदादितदन्तविधिनैव सिद्धेरिति वाच्यम् ?
स्वादिष्विति विहितपदत्वस्य प्रकृतिमात्रवृत्तित्वेन पदग्रहणस्य
प्रत्ययमात्रवृत्तित्वाभावात् ॥ संज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपित-
ताक्षात्प्रत्ययप्रत्ययावयवान्यतरनिष्ठोद्देश्यताप्रयोजकपदघटित-
शास्त्रघटकप्रत्ययपदं स्वान्तवृत्तिविषयताप्रयोजकं न भवती-
ति परिभाषार्थः ॥ तेनाऽर्थवत्सूत्रे वः प्रत्ययस्य सामन्वित-
मित्यादिषु न दोष इत्यलम् ॥ १८ ॥

कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्याऽपि ग्रहणमित्यस्या अवतरण-
सहितमर्थं लिख ।

प्रत्ययग्रहणपरिभाषया क्तान्ततदादिप्रकृतिकसुबन्तेन
सह सप्तम्यन्तः समस्यत इत्यर्थकेन क्षेपे इत्यनेनावतप्ते
नकुलस्थितमित्यत्र नकुलस्थितशब्दस्य तथात्वाभावेन
समासो न स्यादतः परिभाषामवतारयति—नन्वेवमित्यादिना ।
कर्मणि क्तान्ते उत्तरपदेऽनन्तरो गतिः प्रकृतिस्वर इत्यर्थक-

गतिरनन्तर इति सूत्रेऽनन्तरग्रहणमस्यां ज्ञापकम् । तद्धि अभ्युद्धृतमित्यत्राभावातिव्याप्तिनिरासार्थम् । तत्र प्रत्यग्रहणपरिभाषयोद्धृतस्य क्तान्ततदादित्वाभावादेवाप्राप्य तद् व्यर्थं सदस्यां ज्ञापकम् । न चात्राभिषब्दस्य परत्व गतिर्गतावित्यनेन निघात एवेति कथं ज्ञापकत्वमिवाच्यम् ? पदात्परत्वाभावेन गतिर्गतावित्यस्याप्राप्तेरित्यदिना मूले स्पष्टम् । यत्र गतिकारकसमभिव्याहृतं कृदतत्र कृद्ग्रहणे तद्विशिष्टस्यैव ग्रहणम्—अपिशब्दात्तदसभिव्याहृतस्य केवलस्यापि—इति परिभाषार्थः । फलमसभाष्ये दत्तम्—सांकूटिनमिति, तत्रैतत्परिभाषाभावे संकूटित्यस्येनुणन्ततदादित्वाभावेनाणिनुण इति विशिष्टादण्प्रयानुत्पत्तौ रूपासिद्धेः । अत्र गतिकारकोपपदानामित्यादि कृदन्तेन समासो बोध्यः । तद्विशिष्टस्यैव ग्रहणमनियमाभावे केवलं कूटिन्नित्यस्यापि इनुणन्तत्वात् पाक्षिदोषो दुर्वार इत्यन्यत्सर्वं मूले ॥ १९ ॥

व्यपदेशिवदेकस्मिन्नित्यस्या अवतरणसहितं ज्ञापकपरिभाषाफलं चोपपाद्यासहायत्वलक्षणं लिख ।

अस्यापत्यमिरित्यादावदन्तप्रातिपदिकाभावादिञ् स्यादतः परिभाषामवतारयति—नन्वेवमित्यादिना । न येन विधिरिति सूत्रे स्वं रूपमित्यतः स्वशब्दस्यानुवृत्त

तत्प्रत्याख्याने तस्य चेति पाठेन च येनविधिरित्यनेनैवोपपत्तौ
कथमिञ् न स्यादिति वाच्यम् ? इयायेत्याद्यर्थं परिभाषाया
आवश्यकत्वेन तयैवेष्टसिद्धौ येनेति सूत्रे स्वशब्दानुवृत्तिस्तस्य
चेति पाठो वा न कार्य इत्याशयात् । निमित्तसद्भावाद्
विशिष्टोपदेशो मुख्यव्यवहारो यस्यास्ति स व्यपदेशी, यस्तु
व्यपदेशहेत्वभावादविद्यमानव्यपदेशः स असहायस्तेन तुल्यं
वर्तते असहायेऽपि तत्कार्यं कर्तव्यमिति परिभाषार्थः ।
लोके एकपुत्रसत्त्वेऽपि अयं वै ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्यमो वेति
व्यवहारवल्लोकन्यायसिद्धेयमिति । असहायत्वं च मुख्यधर्म-
वदघटकत्वे सति मुख्यधर्मवदघटितत्वे सति मुख्यधर्मवद-
समभिव्याहृतत्वम् । मुख्यधर्मश्चातिदिदिक्षितरूपस्तेन सभा-
सन्नयने भव इत्यर्थे वृद्धाच्छ इति, दरिद्रातेरिवर्णान्तिलक्षणो-
ऽच्च नेति । अनया चादित्वान्तत्व-घटकत्वघटितत्वाना-
मेवातिदेश इत्यादिविचारस्तु विस्तरभयान्निरस्तः ॥ २० ॥

ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीत्यस्या अवतरणं
ज्ञापकफलसहितं लिख ।

गर्गादिभ्यो यञित्यत्र तदन्तविधिना परमगर्गादिभ्योऽपि
यञ् स्यादतः परिभाषामवतारयति—नन्वित्यादिना । प्रत्ययो-
गिद्वर्णग्रहणान्यतमभिन्नत्वे सति प्रातिपदिकवृत्तिविषयता-
प्रयोजकपदेन तदन्तविधिर्नास्तीति परिभाषार्थः । तेन

यजिजोश्च, अत इज्, उगितश्च इत्यादौ निषेधाप्रवृत्तिः
 अत्र च ज्ञापकम्—सपूर्वाच्चेति सूत्रम्, अन्यथा पूर्वादिनि
 रित्यत्र तदन्तविधिनैव सिद्धे किं तेन ! इयञ्च समास
 प्रत्ययविधौ प्रतिषेध इति वार्तिकस्थ-प्रत्ययांशानुवादिका
 तेन निषेधप्रकरणे भाष्ये पृथक्, नोक्ता, अत एव स्वर
 परमस्वसा इत्यादि सिद्धिरिति दिक् ॥ २१ ॥

यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इत्यस्याः फलसहितं ज्ञापक
 वतरणमर्थं च विलिख्य डः सि धुडित्यत्र तीषसहेत्यत्र च द्वे
 परिहर्तव्यः ।

वान्तो यि-इति सूत्रे तदन्तविधिना यान्ते प्रत्य
 इत्यर्थसम्भवाद्यादौ प्रत्यय इत्यर्थः कथमतः परिभाषाम
 तारयति—नन्वेवमित्यादिना । न च सति तदन्तविधौ यान्
 प्रत्ययासम्भवात् सूत्रवैयर्थ्यमिति वाच्यम् ? गोयमतती
 गोयात् तमाचष्टे णिचि, टिलोपे, यान्तप्रत्ययसंभवात्
 टिलोपादेः स्थानिवत्त्वं तु न, सूत्रारम्भसामर्थ्यात् । पा
 भाषार्थस्तु अभेदसम्बन्धावच्छिन्नात्त्वव्याप्यधर्मावच्छि
 प्रकारताप्रयोजकं यत्सप्तम्यन्तपदं तत्तदादिबोधकमिति
 यत्र तु उभयोः सप्तम्यन्तत्वं तत्रैवेयं प्रवर्तते; अत एवा
 धातुकस्येड्वलादेरित्यत्रादिग्रहणं चरितार्थम्, तेन डः
 धुडित्यत्र सादेः पदस्येति नार्थः, तीषसह-सेऽसिचीत्यः

भयोः सप्तम्यन्तत्वाभावेऽपि तकाराव्यवहितपूर्वस्येच्छत्या-
दिभ्यः परस्य बलाच्चाध्वधातुकस्येडित्यर्थे न कोऽपि दोषः ।
शब्देन्दुशेखरोक्तसमाधानन्तु गौरवग्रस्तत्वेन हेयम् । इयञ्च
भाष्ये वचनरूपेण पठिता । तेनाऽत्र ज्ञापकानुसरणक्लेशो
विफल इति दिक् ॥ २२ ॥

सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवदित्यस्या ज्ञापकाचनरणार्था
विलेख्याः ।

घटपटं घटपटावित्यादिसिद्धये परिभाषामाह—सर्वो
द्वन्द्व इति । न च समुदायेऽवयवगतसंख्याया आरोपे इतरे-
तरयोगद्वन्द्वः, अनारोपे समाहार इति व्यवस्थयैवोक्तरूप-
द्वयसिद्धौ वृथेयं परिभाषेति वाच्यम् ? सर्वनामशब्देषु
विवक्षाद्वयसत्त्वेऽपि अन्यत्र तत्सत्त्वे मानाभावात् । अत
एव लोके वृक्षाः सन्ति, वनमस्तीति प्रयोगव्यवस्था, न तु
वनानि वृक्ष इति । अस्या अर्थस्तु द्वन्द्वश्च प्राणि—इत्यादि-
प्रकरणाविषयः, सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीति । यद्यपि
चार्थे द्वन्द्व इत्यनेन समाहारेतरेतरयोगयोरविशेषेण द्वन्द्व-
विधानादेव विभाषैकवद्भावस्य न्यायसिद्धत्वम्, तथापि
द्वन्द्वश्च प्राणीत्यनेन प्राण्यङ्गादीनामेव समाहारो नेतरेषा-
मिति प्राप्तविपरीतनियमव्यावृत्त्यै परिभाषाया आवश्य-
कत्वम् । तिष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रस्थं बहुवचनस्येति ग्रहण-

मस्या ज्ञापकम् । तद्धि तिष्यपुनर्वसु इत्यत्रैकवचन-
द्विवचनव्यावृत्त्यर्थम् । न च जातिरप्राणिनामिति नित-
कवद्भावेन बहुवचनाभावादितदं सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यम्
तद्वैकल्पिकत्वस्यापि अनेन बहुवचनग्रहणेन ज्ञापनादि-
दिक् ॥ २३ ॥

एकदेशविकृतमनन्यवदिति परिभाषाया अवतरणादिसहि-
मर्थं निरूप्य अक्तपरिमाणत्वं विवेचनीयम् ।

रामौ गच्छत इत्यादौ वृद्धौ कृतायां कार्यकालप-
निघातसिद्धये पदत्वं दुर्लभम् । उभयत आश्रयणेऽन्तार्ति-
वद्भावस्य प्राचीनमतेऽसिद्ध्या नवीनमतेऽतिदेशसहस्रेणा-
यस्माद्विहितस्तदादितदन्तत्वस्यातिदेष्टुमशक्यत्वादिति परि-
भाषामवतारयति—ननु रामावित्यादिना । केचित्तु चकार-
सुषुषुपतुरित्याद्यर्थं परिभाषाया आवश्यकत्वमिति वदन्ति
तत्र; स्वीयविधेयताश्रयावधिकपूर्वत्वस्वीयोद्देश्यविधेयोभय-
मात्रारब्धसमुदायघटकत्वोभयसम्बन्धेन द्वित्वशास्त्र-
विशिष्टोऽभ्याससंज्ञको भवतीत्यर्थेनादोषात् । परिभाषार्थस्य
स्वविशिष्टाघटितत्व—स्वघटकोद्देश्यकविकारघटितत्व—स्व-
घटकोद्देश्यकविकारेतरयावद्धटितत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन स्ववि-
शिष्टं स्ववद्भवतीति । सम्बन्धघटकवै० स्वाघटकत्व-
स्वघटकमात्रोद्देश्यक-विकारेतरत्वोभयसम्बन्धेन । छिन्नपुच्छं

शुनि श्वत्वव्यवहारवल्लोकसिद्धेयम् । अथवा प्राग्दीव्यतो-
ऽणिति सूत्रे दीव्यति शब्दैकदेशदीव्यच्छब्दानुकरणादेया
सिद्धेति भाष्ये उक्तम् । तेन विकृतावयवनिबन्धनकार्ये नैया
लक्ष्यानुरोधादियमनित्या च तेनाभीयादिति सिद्धिः ॥
अक्तपरिमाणग्रहणेऽपि नैया; लोकदृष्टान्तात् । तत्त्वञ्च
संख्यात्वपरिमाणत्वव्याप्यधर्माविच्छिन्न—प्रकारताक-वृद्धि-
निष्ठप्रतिबध्यतानिरूपित-प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयाश्रय-
विशिष्टत्वम् । वै० स्वधटितत्वस्वसमनियतत्वान्वतर-
सम्बन्धेन परिच्छिन्नपरिमाणस्य जरात्वादेर्नान्यातिदेश
इति यावत् । अतोऽन्यत्सर्वं मूले स्पष्टमिति दिक् ॥ २४ ॥

इति शास्त्रत्वसम्पादकप्रथमप्रकरणम् ।

पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमित्यस्या अवतरणं सम्यग्विवि-
प्रमाणं लिख ? .

भिन्धकीत्यत्र भिन्तादित्यत्र वा परत्वात्तातडा बाधि-
तोऽकज्विधिर्वा न स्यात्, अतः परिभाषामवतारयति
नन्वेवमित्यादिना । न च तातडो वैकल्पिकतया तदभावप-
तत्सिद्धिरिति वाच्यम्; विकल्पशास्त्रेण भावाभावयोरुभयं
विधानात्, न चाप्राप्तविभाषास्थलेऽभावस्य सिद्धतया भा-
मात्रस्यैव विधानम्, अत एव मुमुक्षते वत्स इत्यत्राभ्यास-
लोपो नेत्यवतरणमसङ्गतमिति वाच्यम्; तिसृणामित्य-
परत्वात्तिस्रादेशेन बाधितो नुट् न स्यात् इत्यवतरण-
मित्याशयात् । अत्र मानन्तु यथा लोके समबलयोरेव
प्रेष्यः पर्यायेण कार्यं करोति, यौगपद्येन तु न; तथा लक्ष्य-
र्थयोः शास्त्रयोर्विरोधिलक्ष्ये यौगपद्येन प्रवृत्त्यसंभवाद्वैयर्थ्य-
प्राप्तौ विप्रतिषेधसूत्रं भवतोत्यादिशति । ततश्च परप्रवृत्त्य-
नन्तरं पूर्वप्राप्तौ तदपि प्रवर्तते इत्येतत्सिद्धमिति दिक् ॥१॥

सकृद्गतावित्यस्या अवतरणपूर्वकं प्राचीननवीनमतं स
प्रमाणं लिख ? /

तिसृणामित्यत्र परत्वात्तिस्रादेशे स्थानिवद्भावेन त्रया-
देशः स्यादतः परिभाषामवतारयति—नन्वेवमित्यादिना
नवीनमते क्वचित् लक्ष्ये चरितार्थयोः शास्त्रयोर्युगपदेक

स्मिन् उभयोः कार्ययोः प्रवृत्त्यसंभवेन तृजादिवत्पर्यायेणो-
 भयोः प्रसंगे परमेवेति नियममुखेन विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्ति-
 रित्येतन्न्यायसिद्धिः । कैयटादिमते तु व्यक्तिपक्षे व्यक्ते-
 रानन्त्यात् प्रतिलक्ष्यं लक्षणोपप्लवेन उद्देश्यतावच्छेदकाव-
 च्छेदने शास्त्रप्रवृत्त्या विरोधिलक्ष्यार्थयोरुपप्लवितयोरप्य-
 वारितार्थ्येन पर्यायतया द्वयोरपि प्राप्तौ नियमार्थं विप्र-
 तेषेधसूत्रमिति सकृद्गतिन्यायसिद्धिः । एतन्निश्चयमवशात्
 एवशास्त्रानुपप्लव एव । जातिपक्षे तु उद्देश्यताव-
 च्छेदकाक्रान्ते क्वचिदपि चरितार्थयोर्युगपदुभयासम्भवरूप-
 वेरोधिलक्ष्ये सत्प्रतिपक्षस्थलेऽनुमितेरिवोभयोरप्यप्राप्तौ
 रविध्यर्थं विप्रतिषेधसूत्रमिति पुनः प्रसङ्गन्यायसिद्धिरिति ।
 तत्र नवीनाः—न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ सकलव्यक्तिग्रह-
 तार्थतयैव जातिपक्षाश्रायणस्य भाष्ये दर्शनात्, व्यक्तिपक्षे
 त्वं लक्ष्यं शास्त्रं व्याप्नोति न जातिपक्ष इत्यत्र मानाभाव
 त्यादिना प्राचीनमतं खण्डयन्तीति दिक् ॥ २ ॥

विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति परिभाषा सावतरणप्रमाणं
 मर्थ्यताम् ।

ननु ख-श-चानशादौ विकरणस्य लिङादावनुदात्तङित
 त्यादिनियमस्य चावकाशेन एधत इत्यादौ परत्वाद्विकरणे

कथं नियमप्राप्तिस्तेन व्यवधानादतः परिभाषामवतारयति नन्वेवमित्यादिना । न च तिबादिविध्येकवाक्यतया नियम-सूत्राणां विधायकत्वमिति सिद्धान्तात् लावस्थायां सार्व-धातुकपरत्वाभावात् परत्वाद्विकरण इत्युक्तिरसङ्गतेति वाच्यम् ? तिप्तसिति सामान्यसूत्रविहितानामनुदात्तङित इत्यादिनियमेनेतरनिवृत्तिरिति पक्षाश्रयणेनावतरणदानात् । अत्र च वृद्धयः स्यसनोरिति ज्ञापकम्, अन्यथा स्यव्यवधाने नियमाप्रवृत्तौ सामान्यशास्त्रेणोभयपदसिद्धौ विकल्पविधा-यकस्यास्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । ज्ञापिते त्वस्मिन्नत्र स्य इति विषयसप्तमीति भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् ॥ शदेः शित इति सूत्रभाष्ये तु विकरणव्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्तेरिदं ज्ञापक-मित्युक्तम् । वस्तुतस्तु भिन्नवाक्यतया सामान्यशास्त्रेणो-त्पत्तौ तु प्रधानप्रत्ययानुरोधेन तावत् प्रकृतिकल्पना कार्या, नियमेन प्रत्ययनिवृत्तौ च प्रधानकल्पितप्रकृतेर्वाचनिकी निवृत्तिः कल्प्येति महद्गौरवमिति प्रकृतज्ञापकेन तिबादि-विध्येकवाक्यतयैव नियमशास्त्राणां विधायकत्वम् । तत्र धातोरिति विहितपञ्चमी तत्समानाधिकरणमनुदात्तङित इत्याद्यपि विहितविशेषणमेवेति न काप्यनुपपत्तिः । आत्मनेपदशब्दादौ भाविसंज्ञाश्रयणीयेति भाष्यादिसिद्धान्त इति दिक् ॥ ३ ॥

समासे पुनः सुशब्देन बहुव्रीहौ सुपचावि कुलमित्यत्र 'इति ऐ' इति न्यासे—आत्मनेपदसम्बन्धे वा दोषस्य सत्त्वेन तथा न्यासस्य कर्तुमशक्यत्वात् । आत्मनेपदसम्बन्धासंभवेन वा पचावेदमिति फलस्य तावत् सम्यक्तरत्वात् ॥ केचित्तु अदिद्रपत्-असूषुदत्-जगदम्बजागृढ इत्यादि फलानि ददति, तत्खण्डनादिकं विस्तरभयान्नोक्तम् । समकालप्राप्तिकस्य तु वृश्चतीति फलम् । अत्र पदसंस्कारपक्षे वलिलोपसम्प्रसारणयोः प्राप्तौ अन्तरङ्गत्वात् सम्प्रसारणम् धियति-असुस्रुवदित्यादि फलान्यपि मूलोक्तानि वेदितव्यानि ॥५॥

अन्तरङ्गशास्त्रत्वमस्यां लिङ्गमित्यत्र फलं प्रमाणं च दर्शय ।

'सामर्थ्यं सर्वशब्दानां लिङ्गमित्यभिधीयते' इत्यभियुक्तोक्तेः शब्दसामर्थ्यं लिङ्गम् । तदेव परिभाषाया अङ्गभावे निमित्तम् । तच्चाऽन्तरङ्गशास्त्रत्व एवेति तत्रैवेयं प्रवर्तते, न तु बहिरङ्गशास्त्रत्वेनाप्यन्तरङ्गत्वे । अत एव पयस्यटति पयो ददातीत्यर्थे आगच्छ हे पयोऽट् ! आगच्छ हे पयोद ! इत्यादावुत्त्वदृष्ट्या प्लुतस्याऽसिद्धत्वं भाष्योक्तं सङ्गच्छते । अन्यथा बहिरङ्गस्य प्लुतस्य त्रिपादीस्थत्वेनाऽसिद्धतया परिभाषाया अप्राप्त्या परत्वात् प्लुत एव स्यात् । अत एव पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन त्रैपादिकान्तरङ्गस्य

शास्त्रत्वेन रूपेणाऽसिद्धतया न तत्र परिभाषाप्रवृत्तिः
अन्यथा शास्त्रत्वेनासिद्धावपि तत्प्रवृत्तिर्दुर्वारा स्यादिति
नवीनाः ।

प्राचीनास्तु अन्तरङ्गत्वमेवास्याः प्रवृत्तौ निमित्तम्
त्रिपाद्यामियं कार्यकालपक्षे प्रवर्तत एव । अत एव नाकुं
कार्तिः सुद्ध्युपास्यः नामत इत्यादि सिद्धयर्थं विसर्जः
योऽनुत्तरपदे १, निष्ठानत्वमवृद्धेः २, यणः प्रतिषेधो वक्तव्यः
३, नृमतौ वत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः ४ इति वार्त्तिकचतुष्टयम्
रङ्गपरिभाषया प्रत्याख्यातं भाष्ये इत्याहुः । नवीना
वार्त्तिकचतुष्टयं कर्त्तव्यमेव, उक्तयुक्त्या त्रिपाद्यां तदप्रवृत्तिः
अत एवायुक्तोऽयं परिहारो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादि
तत्र तत्र सिद्धान्तिनोक्तमित्याहुः । अत्रत्यविचारो वा
कालसाध्य इति दिक् ॥ ६ ॥

अर्थनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गत्वं भवति, न चेति सप्र
लिख ।

परिभाषायामङ्गशब्देन शब्दरूपनिमित्तिस्यैव ग्रहणः
शब्दशास्त्रे शब्दस्यैव प्रधानत्वात् तेनार्थनिमित्तकस्य
बहिरङ्गत्वम् । अत एव तिसृणामित्यादौ दीर्घवारणाय
तिसृचतस्रिति निषेधः सङ्गच्छते । अर्थनिमित्तकत्वेन वा
रङ्गत्वे तु तिस्रादेशो त्रयादेशापेक्षया अधिकस्य स्त्रीत्वरूपं

स्य निमित्तित्वेनाऽन्तरङ्गत्वात् त्रयादेशे सूत्रवैयर्थ्यं स्पष्ट-
 ॥ इव । अत एव च त्रयादेशे सन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः न
 वक्तव्यः सकृद्गतिन्यायेन सिद्धेरिति भाष्यवार्तिकादि सङ्ग-
 ॥ ऋते । अत एव यद् गौधेरः पचेरक्षित्यादावेयादीनामङ्गसंज्ञा-
 ॥ ष्यार्थसापेक्षत्वेन बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वाद्वलिलोपः कथमित्या-
 ॥ ण्क्य बलिलोपेऽन्तरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तते, चेले क्नोपेरिति
 नेर्देशादिति प्राचीनैः समाहितं तदपि परास्तम् । ननु
 उमुदायसापेक्षेयादेशापेक्षया वर्णद्वयापेक्षलोपस्यान्तरङ्गत्व-
 ॥ नस्त्येवेति चेन्न; एयादेशादेरपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात् ।
 न चात्र किम्मानमिति वाच्यम् ? ऊकाल इति निर्देश-
 ॥ स्यैव मानत्वात् । अन्यथा समाहारद्वन्द्वे उ + ऊ + ऊ ३
 इति स्थिते परत्वात् सवर्णदीर्घे ततो नपुंसकह्रस्वे उकाल
 इति स्यात् ।

ननु येन विधिरिति सूत्रस्थस्य सर्वत्र तदन्तविधिर्भव-
 ॥ तीति पक्षे स्योन इत्यत्र दोषप्रतिपादकस्य भाष्यस्य
 योजनाय गुणो ह्यङ्ग-सम्बन्धिनोमित्यादि कैयटग्रन्थेन
 संज्ञारूपार्थनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गत्वं स्पष्टमेवेति चेन्न ?
 तदन्तविधावपि बहुपदार्थपेक्षत्वरूपबहिरङ्गत्वस्य गुणे
 सत्त्वेन स्योन इत्यत्र दोषकथनपरभाष्यासङ्गतेः ।

अत एव भाष्ये ऊनशब्दमाश्रित्य यणादेशो नशब्द-

माश्रित्य गुण इत्यन्तरङ्गत्वाद् गुण एव स्यादित्युक्तम् ।
अनेन भाष्येण परिभाषायामङ्गशब्देन सप्तम्याद्यन्ततया
उपात्तं शब्दरूपं निमित्तमेव गृह्यत इति स्पष्टमेवोक्त-
मित्यादि सन्दर्भो मूले प्रतिपादित इति दिक् ॥७॥

वलिलोपे अन्तरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तते इत्युपपाद्य सयुक्तिकं
खण्डय ।

चले कनोपेरिति निर्देशेन वलिलोपे अन्तरङ्गपरिभाषा
न प्रवर्तते इति ज्ञाप्यते । तेन कनोपयति, यातिः, पचेदि-
त्यादि सिद्धम् ॥ अत्र णिज्निमित्तकस्य पुकः किन्निमित्त-
स्यातो लोपस्य प्रकृतिप्रत्ययोभयापेक्षत्वेन बहिरङ्गस्येया-
देशस्य चान्तर्भूतनिमित्तकत्वेनाऽन्तरङ्गे वलिलोपे कर्तव्ये
नाऽसिद्धत्वम् ।

एवमक्षद्यूरिति भाष्योदाहरणे ऊठोऽसिद्धत्वाद्वलिलोपो
न । अत एव स्वर-दीर्घ-यलोपेषु लोपाजादेश एव न
स्थानिवदित्यत्र यलोपग्रहणस्य वाय्वोरित्यत्र वलिलोपे
स्थानिवत्त्वफलं भाष्ये दत्तम् । अन्यथाऽनयैव सिद्धे तद्वै-
यर्थ्यं स्पष्टमेवेति प्राचीनाः ॥

नवीनास्तु वलिलोपसूत्रे भाष्ये वृश्चादिषु लोपमाशङ्क्य
उपदेशसामर्थ्यान्न । न च वृश्चतीत्यादौ चारितार्थ्यमिति
वाच्यम् ? बहिरङ्गतया सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वेन पूर्वमेव

सत्प्राप्तेरित्युक्तम्, तेन उक्तपरिभाषाया अनित्यत्वस्याऽऽव-
श्यमाश्रयणीयतयाऽतिप्रसङ्गवारणसम्भवाद् वृथेयं भाष्य-
विरुद्धकल्पनेत्याहुरिति दिक् ॥ ८ ॥

विशेषापेक्षस्य बहिरङ्गत्वं सम्यगुपपाद्य सयुक्तिकं खण्डय ।

प्राचीनैरित्यमुक्तम्, विशेषापेक्षे विशेषधर्मस्याधिकस्य
निमित्ततया तस्य बहिरङ्गत्वम्, यथा रुद्यादित्यत्र अडीटाः
विशेषापेक्षत्वेन बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वादन्तरङ्गत्वाद्यानुद् ।
लकारविशेषापेक्षत्वेन स्यादीनां बहिरङ्गत्वमिति कैय-
टोक्तन्तु न युक्तम्, सामान्यधर्मपेक्षशास्त्रापेक्षया अधिको
धर्मो यत्र विशेषापेक्षे निमित्तकोटावाश्रीयते तस्यैव विशे-
षापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वस्य स्वीकारात् । अत एव मनुष्युत्रे
पञ्च गावो यस्य सन्तीत्यर्थे पञ्चगुरित्यत्र मनुप्-प्राप्ति-
परिहारप्रघट्टे अन्तरङ्गत्वाद्वहुव्रीहिः । कान्तरङ्गता ? अन्य-
पदार्थे बहुव्रीहिर्विशिष्टेऽन्यपदार्थे द्विगुस्तस्मिन्चास्य तद्वि-
तेऽस्तिग्रहणं क्रियत इति भाष्यस्य अधिकाऽस्त्यर्थापेक्ष-
मत्वर्थनिमित्तो द्विगुर्बहिरङ्ग इति कैयटव्याख्यानं संगच्छते
इत्यादि, तन्न सम्यक् । भाष्ये एवंविधान्तरङ्गबहिरङ्गभावस्य
क्वाप्यनुल्लेखात् । रुद्यादित्यत्र विशेषस्य व्याप्यत्वेन
व्यापकस्यानुमानेनोपस्थितावपि तस्य निमित्तत्वे माना-
भावेन अधिकधर्मनिमित्तकत्वानुपपादनात् । अक्षसामान्या-

पक्षयणा वाशष्टसवणाजपेक्षदोधण बाधदर्शनात् । उक्तं
 मतुप्सूत्रस्थभाष्यप्रघट्टे अधिकापेक्षत्वेनैव बहिरङ्गत्वस्य
 श्रयणात् न केवलविशेषापेक्षत्वेनेति । अत एव भा
 सुवन्तसामान्यापेक्षो बहुव्रीहिस्तद्विशेषापेक्षो द्विगुरि
 नोक्तमित्यादिना मूले खण्डितमिति दिक् ॥ ९ ॥

पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यत इति प्राचीनमतं सशुक्ति
 मुपपाद्य सप्रमाणं खण्डय ।

अनुभूयते उपास्यत इत्यादौ कर्मणि लकारसिद्धय
 पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते पश्चात् साधनेनेति । (अस्यार्थः
 उपसर्गेण तत्संज्ञकशब्देन साधनेन कारकप्रयुक्तकार्येणो
 प्राचीनाः, तन्न विचारसहम्, तथा हि क्रियायाः साध्यरूप
 तया साध्यस्य साधनाकांक्षतया साधनसम्बन्धोत्तरमे
 निश्चितक्रियाबोधेन साधनकार्यप्रवृत्त्युत्तरमेव क्रियायोग
 निमित्तोपसर्गसंज्ञकस्य सम्बन्धोचित्यात् । अत एव सुट्का
 त्पूर्वं इति सूत्रे पूर्वं धातुरूपसर्गेणेत्युक्त्वा नैतत्सारमित्या
 दिना साधनं हि क्रियां निर्वर्तयतीत्यन्तेन सन्दर्भेण भाष्यं
 उक्तम् । अनुभूयत इत्यादौ तु उपसर्गद्योत्यार्थान्तर्भावेण
 धातुनैव तदर्थभिधानात् कर्मणि लकारसिद्धिः । पश्चा
 च्छ्रोतृबोधाय द्योतकोपसर्गसम्बन्धः । अत एव प्रणिदा
 पयतीत्यत्र णत्वं यदागमा इति न्यायेन समाहितं भाष्ये ।

णेरध्ययने प्रत्यय इति निर्देशश्च सङ्गच्छत इत्यादिना मूले खण्डितमिति दिक् ॥ १० ॥

पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वमित्यस्य सन्दर्भपूर्वकं साधनसहितं फलं लिख ?

प्रागुक्तेषु अन्तःस्थितनिमित्तकत्वमित्यादिलक्षण-
त्रितयेषु लक्ष्याऽनुरोधादावश्यकत्वमिति ध्वनयितुं नन्वेवम-
सुसुबदित्यत्र लघूपधगुणादुबङ्गोऽल्पनिमित्तकत्वाभावादुबङ्ग-
न स्यादित्याशङ्क्य परिभाषायामङ्गशब्दस्य निमित्तपरत्वेन
पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वमित्यनुपदवक्ष्यमाण-भाष्यप्रामाण्येन
स्वीकृत्य समाहितम् । तथा हि मनुष्योऽयं प्रातस्तथाय
स्वशरीरकार्याणि करोति, ततः सुहृदाम्, ततःसम्बन्धिनाम्,
एवमर्थानामपि जाति-व्यवित-लिङ्ग-संख्या-कारकाणां शास्त्र-
कृत्कल्पितो बोधस्तत्क्रमेणैव । तत्क्रमेणैव च तद्वोधक-
शब्दप्रादुर्भावः कल्पितः, तत्क्रमेणैव च तत्कार्याणीति
भाष्ये दर्शितम् ।

अत एव पदविभज्याऽन्वाख्याने 'पटु + ई + आ'
इति स्थिते पर्यणादेशस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वात् पूर्व
यणादेशे पट्व्येति सिद्धमिति भाष्ये उक्तम् । इदमन्त-
रङ्गत्वं तु समकालप्राप्तिकस्थले एव, न तु जातबहिरङ्ग-
स्थले प्रागुक्तलोकन्यायेन तथैव लाभात्; अत एव वाय्यो-

रित्यत्र बलिलोपो यणः स्थानिवत्त्वेन भाष्ये वारितः,
 न त्वनया । क्रमिकाऽन्वाख्यानपक्षे तु पटव्येत्यादौ पूर्व-
 प्रवृत्तिकत्वमप्यन्तरङ्गत्वम् बहिरङ्गस्यासिद्धत्वमपि
 निमित्ताभावादप्राप्तिरूपं बोध्यम् । प्राचीनास्तु उक्तभाष्य-
 प्रामाण्यात् पूर्वस्थानिकत्वमप्यन्तरङ्गत्वमित्याहुस्तच्चि-
 न्त्यम् । स्रजिष्ठ इत्येतद्विषयकजातिपक्षाश्रयणपरक भाष्य-
 विरोधादिति दिक् ॥ ११ ॥

ऊङ्ग्रहणस्य स्वरार्थमावश्यकत्वेऽपि कथं ज्ञापकता ?

ननु प्रष्ठौह इत्यादौ ऊडिदंपदेत्यादिविहितस्वरार्थं
 मूर्धविधानस्यावश्यकत्वे कथं ज्ञापकतेति चेन्न, उपधापद
 मुच्चार्य विहितस्यैवोठो ग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थक-ऊठचुपध-
 ग्रहणं कर्तव्यमिति स्वरविधायकसूत्रस्थभाष्यवार्तिके
 प्रकृते स्वरस्यानिष्टत्वात्, परिभाषाया ज्ञापकतापरभाष्य
 च्च । कौमुद्यां तदुदाहरणन्तु वृत्त्यनुसारेण । सिद्धान्त
 तु जूरः जूरेत्येव तदुदाहरणम् । किञ्च स्वरविधायके वा
 ऊठित्यत्र च ह्रस्व एव कर्तव्ये दीर्घविधानं ज्ञापकमेव
 वृद्धिविधायके ह्रस्वकरणे तु अवतीति ऊः जनस्य उ
 जनौरिति न सिद्धयेत् । ज्वरत्वरेत्यत्र ह्रस्वविधाने तु जूर्
 त्याद्यसिद्धेरिति दिक् ॥ १२ ॥

ज्ञापकावतरणसहितं नाजानन्तर्यपरिभाषाया अर्थं निरूप्या-
स्या नवीनमतंऽनावश्यकत्वं सयुक्तिकमुपपादयत ।

अक्षद्यूरित्यत्रान्तरङ्गे यणि कर्तव्ये बहिरङ्गस्योऽ-
सिद्धत्वात् कथं यणित्याशयेन परिभाषामवतारयति नन्वेव-
मित्यादिना । अस्याञ्च षत्व-तुकोरसिद्ध इति सूत्रस्थं
तुग्ग्रहणं ज्ञापकम् । अन्यथाधीत्येत्यादौ पदद्वयसम्बन्धि-
वर्णद्वयापेक्षस्यैकादेशस्यासिद्धत्वादेव तुक्सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं
स्पष्टमेव । यत्तु षत्वग्रहणमपि ज्ञापकमिति, तन्न; एकादेश-
स्येव षत्वस्यापि पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेन बहिरङ्ग-
त्वस्य साम्यात् । त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषाया
अप्रवृत्तेश्च । परिभाषार्थस्तु अज्निष्ठान्यानन्तर्यनिमित्त-
केऽन्तरङ्गे कर्तव्ये जातस्य बहिरङ्गस्य बहिष्ट्वं बहिरङ्ग-
त्वम्, तत्प्रयुक्तासिद्धत्वस्य न प्रकलृप्तिर्न प्राप्तिरिति । न
चैवं अक्षद्यूरित्यत्र यणि कृते ऊठोऽसिद्धत्वाद्वलिलोपापत्ति-
रिति वाच्यम् ? अचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तकेऽन्तरङ्गे कर्तव्ये,
कृते च तस्मिन् यदन्तरङ्गं प्राप्नोति तत्र च कर्तव्ये-
नाऽसिद्धत्वमित्यर्थेनादोषात् । एतज्ज्ञापकेन बहिरङ्गपरि-
भाषाया अनित्यत्वबोधनेनैव सिद्धे वृथेयं परिभाषा । अत
एव भाष्ये ग्रामणिपुत्र इत्यत्र तुकमाशङ्क्य बहिरङ्गत्वेन
समाहितम् । अत एव च 'पटु + ई + आ' इत्यत्र परयणा-

देशस्य बहिरङ्गतया असिद्धत्वात् पूर्वयणादेशो भाष्ये
साधितः । अत एव च भाष्ये एषा क्वापि नोल्लिखितेति
मूलतो विवेचनीयम् ॥ १३ ॥

अन्तरङ्गानपाति परिभाषावतरणज्ञापकसहिता प्रतिपक्षमत
निराकरणपूर्विकाऽविकलं दर्शनीया ।

ननु गोमान् प्रियो यस्येत्यर्थे पदद्वयनिमित्तकसमा
साश्रितत्वेन बहिरङ्गं लुक् बाधित्वा अन्तरङ्गत्वाद्वल्ङ्या
दिलोपे प्रत्ययलक्षणेन नुमादयः स्युरतः परिभाषाम
वतारयति—नन्वेवमित्यादिना । अस्यां च प्रत्ययोत्तर
पदयोश्चेति सूत्रं ज्ञापकम् । अन्यथा त्वत्कृतमित्यादौ बहि
रङ्गलुगपेक्षया अन्तरङ्गत्वात्त्वमावेकवचने इत्यनेनैव सिद्धं
तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति । न च तव पुत्रस्त्वत्पुत्र इत्यादौ
तवममादिबाधनार्थं सूत्रस्यावश्यकत्वेन कथं ज्ञापकत्वमिति
वाच्यम् ? उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इति न्यायेन मपर्यन्त
स्यैवादेशे सिद्धे उक्तसूत्रे मपर्यन्तानुवृत्तेरेव परिभाषा
ज्ञापकत्वमिति भाष्यसिद्धान्तेनादोषात् ।

अत्र प्राचीनाः युष्मदादिभ्य आचारे क्वपि प्रत्यये
परे आदेशसम्पादनाय उक्तसूत्रे प्रत्ययग्रहणस्य चारितार्थ्ये-
नोत्तरपदग्रहणमेव परिभाषाज्ञापकमित्याहुः, तन्न; सम्पूर्ण-
सूत्रस्य ज्ञापकतापरभाष्यप्रामाण्येन ह्रस्वनद्याबिति सूत्रस्थ-

शाध्यप्रामाण्येन च हलन्तेभ्य आचारविवपोऽनभिधानेनादो-
शात् । यत्तु उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इत्यत्र प्रमाणाभाव
इति वदन्ति, तन्न; तस्मिन्नपि च युष्माकास्माकावित्यनेन
युष्माकाद्यादेशविधानस्यैव ज्ञापकत्वसम्भवात् । अन्यथा
आकडादेशमेव विदध्यादित्यादिना मूले स्पष्टम् ॥ १४ ॥

पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यादित्यादेरवतरणं सम्यग् विलिख्या-
स्या ज्ञापकत्वमनन्यसिद्धफलं च लिख ।

ननु सोमेन्द्रौ देवते अस्य सौमेन्द्र इत्यत्रान्तरङ्गत्वा-
दाद्गुणे पूर्वपदात्परेन्द्रशब्दाभावेन नेन्द्रस्य परस्येस्युत्तर-
पदवृद्धिनिषेधाप्राप्तौ निषेधो व्यर्थः । न चाऽन्तादिव-
द्धावेन तल्लाभ इति वाच्यम् ? विरुद्धयोरेकदातिदेशा-
सम्भवेन उभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्धावाप्राप्तेः । न चोभ-
यत आश्रयणमिह नाङ्गीक्रियते, किन्तु पूर्वान्तवद्धावेनैकार-
विशिष्टे 'सोमे' शब्दे पूर्वपदत्वमेकदेशविकृतन्यायेन 'न्द्र'
शब्दस्योत्तरपदत्वमिति वाच्यम् ? न्द्र इत्यस्यानच्कत्वेन
वृद्धेरप्राप्तेः । न च परादिवद्धावेन एकादेशविशिष्टस्यो-
त्तरपदत्वातिदेशे नोक्तदोष इति वाच्यम् ? वृद्धेरुत्तर-
पदाद्यच्चस्थानिकत्वेन ताद्रूप्यतयातिदेशाप्रवृत्तेः । ताद्रूप्यत्वञ्च
स्ववृत्तित्व-स्वस्थानिकादेशावृत्तित्वोभयसम्बन्धेनान्तादिवर्ण-
विशिष्टधर्मघटितधर्मत्वम् । अत एव खट्वाभिरित्यत्र भिस

ऐस् न । अत एव भाष्ये पूर्वेषुकामशम इत्यादावन्तरङ्गत्वादाद्गुणे वृद्धिर्नेत्युक्तम् । तदेकदेशमात्रस्य विकाराभावेनैकदेशविकृतन्यायप्रवृत्तेश्चेत्याशयेन परिभाषामवतारयति-नन्वेवमित्यादिना । अत्र च नेन्द्रस्य परस्येति वृद्धिनिषेध एव ज्ञापक इति बोध्यम् । अत्रत्यवाग्जालस्तु विस्तरभयात्र प्रपञ्चितः ॥ १५ ॥

वार्णादाङ्गं बलीय इत्यस्याः प्राचीनमते स्वमते च ज्ञापकमुपपाद्य स्वमते प्राचीनमते चाऽस्याः कुत्र प्रवृत्तिः ? तत्स्वरूपं किमिति विशदय्य लिखत ।

ननु इयायेत्यादौ द्वित्वे कृते पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे उक्तरूपासिद्धिरतः परिभाषामवतारयति-नन्वेवमपीत्यादिना । एवञ्चान्तरङ्गमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वाऽचोऽङ्गितीति वृद्धौ आयि अभ्यासस्याऽसवर्ण इति इयङि रूपसिद्धिः । अस्याञ्चोक्तसूत्रेऽसवर्णग्रहणमेव ज्ञापकम् । अन्यथा ईषतुरित्यादौ अन्तरङ्गत्वात् सवर्णदीर्घे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । न चेयङः सवर्णदीर्घबाधकत्वमिति कथमन्तरङ्गत्वादीर्घं इति वाच्यम् ? येन नाप्राप्तिन्यायेन इयर्तीत्यादिसकललक्ष्यप्राप्तयणपवादत्वस्यैव निर्णय इति प्राचीनाः । नवीनास्तु इयेष, इयायेत्यादौ द्विर्वचनीति निषेधाद् रूपातिदेशाद्वा पूर्वं द्वित्वे ततोऽन्तरङ्गत्व

वर्णदीर्घं अभ्यासस्यासवर्णं इति सूत्रस्यैव वैयर्थ्येन
 अपकत्वम्, न चेयतीत्यादौ चारितार्थ्यमिति वाच्यम् ?
 तैरिवर्णस्येयङ् इत्यर्थकेन उरिति न्यासेनैव सिद्धेः ।
 । च ए-ऐ-ओ-औ शब्देभ्य आचारक्विवपि लिटि इयङाद्यर्थं
 सूत्रमावश्यकमिति वाच्यम् ? ज्ञापकतापरभाष्यप्रामाण्येन
 [वर्णितानामनभिधानात् । अत एव नहि अन्तरेण गुणवृद्धी
 असवर्णपरोऽभ्यासो भवतीति भाष्यं सङ्गच्छते । न चाकृत-
 व्यूहपरिभाषया सवर्णदीर्घाप्राप्तिरिति वाच्यम् ? तस्या
 असत्त्वात् सत्त्वे वा ज्ञापकतापरभाष्यप्रामाण्येन यत्रान्तरङ्ग-
 प्रवृत्तियोग्यकालोत्तरमेव तन्निमित्तविनाशकबहिरङ्गविधेः
 प्राप्तिस्तत्रैव तस्याः प्रवृत्तिकल्पनादित्याहुः । इयञ्च धर्मि-
 ग्राहकमानादाङ्ग-वर्णयोः समानकार्यित्वे एव प्रवर्तत इति
 नवीनाः । तत्त्वञ्च वर्णशास्त्रीयस्थानितासमानाधिकरण-
 स्थानिताकत्वम्, तेन गाते गानः इयाय इत्यादिसिद्धिरिति
 दिक् ॥

प्राचीनास्तु समाननिमित्तकत्वरूपसमानाश्रयत्वे एवैषा
 प्रवर्तत इत्याहुः, तन्न; ज्ञापितेऽपि इयाय, इयेषेत्याद्यसिद्धेः,
 सूत्रवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वाच्च । सतुक्निर्देशेनास्या अनित्य-
 त्वस्यावश्यकत्वेन स्योन इत्यत्र दोषाभावः । अन्यत्सर्वं
 मूलरीत्याऽवसेयम् ॥ १६ ॥

अकृतव्यूहा इति परिभाषायां स्वमते प्राचीनमते च वि
उपपादनीयः ।

सर्देर्लिटः कत्रसौ द्वित्वादिकार्ये पदसंस्कारपक्षेऽन्तर
त्वादिति ततः संप्रसारणेऽपोटः श्रवणापत्तिरतः परिभा
मवतारयति—नन्वेवमित्यादिना । अत्र दीक्षितादयः अवृ
व्यूहाः पाणिनीया इत्यस्य भाविनिमित्तविनाशे पाणिर्न
न कृतो विशिष्ट ऊहो निश्चयः शास्त्रप्रवृत्तिविषयो यैस्त
भूता भवन्तीति । अर्थाद् बहिरङ्गेणान्तरङ्गस्य निगि
विनाशे पश्चात् सम्भावितेऽन्तरङ्गं न प्रवर्तयन्ति इति ।
च समर्थानामिति सूत्रे समर्थानामिति ज्ञापकम् ।
सूत्थितस्याऽपत्यं सूत्थितिरित्यत्र कृतदीर्घेभ्यः प्रत्ययोत्प
क्रियते । अन्यथाऽन्तरङ्गत्वादीर्घे कृते एव प्रत्ययप्राप्त्या
यर्थ्यं स्पष्टमेवेत्याहुः । कैयटस्तु समर्थानामित्यनेनैव नि
तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति ज्ञापयति, तेन सूत्थिता
वृद्धो दीर्घनिवृत्तौ सावुत्थितिर्मा भूदिति समर्थानामित
स्वांशे चारिताय्यम् । लोके हि निमित्तं द्विविधं दृश्यते, ६
स्थितौ नियामकम्, तदनियामकञ्च । यथा न्यायमतेऽं
बुद्धिः, तन्नाशे द्वित्वनाशाभ्युवगमात् । वेदान्तमते प्रारब्ध
विक्षेपस्थितिनियामकत्वम् । द्वितीयं तु दण्डादि, तन्नाशं
घटनाशादर्शनात् । समर्थानामित्यस्यापि लोकसिद्धान्तज्ञा

रभाषया न लुगित्याहुः, इत्थं च बाधकत्वेन जिघृक्षित-
स्त्रीयविषयताविशिष्टधर्मवद् विषयताकशास्त्रस्य स्वेन
ध इति फलितम् ॥ वै० स्वनिरूपितव्यापकतावच्छेदकत्व-
निरूपितव्यापकतावच्छेदकधर्माभाववद्वृत्तित्वोभयसम्ब-
न्धः । एवं च कुत्रचिदन्यतरत्वेन कुत्रचिदन्यतमत्वेन व्याप-
तामादाय द्वयोस्त्रयाणां बाध इति दिक् ॥ १८ ॥

अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावो नास्तीति परिभाषाऽवत-
गादिसहिता लेख्या ।

ई च गण इति शास्त्रस्य गणरूपाभ्यासान्तस्येत्वमि-
यर्थे ह्लादिः शेषेण णकारनिवृत्तौ अनवकाशत्वमिति णका-
स्यैवेत्वेऽजोगणदिति न स्यादतः परिभाषामवतारयति—
न्वित्यादिना । तेनाभ्यासविकारे बाध्यानामेव पूर्वं प्रवृत्तौ
शिष्टस्य सामर्थ्यादित्वे उक्तरूपसिद्धिः । अत्र च दीर्घोऽ-
कित इति सूत्रस्थमकिद्ग्रहणं ज्ञापकम्, यंयम्यत इत्यादौ
नुको दीर्घप्राप्तिविषयेऽचारिचार्येनानवकाशतया पूर्वं नुकि
अनजन्तत्वादेव दीर्घप्राप्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । न चैवमपि
अकितोऽभ्यासस्य सत्त्वेन दीर्घप्रवृत्तेर्दुर्वारतया स्वांशे चारि-
तार्थ्याभाव इति वाच्यम्, यदि दीर्घो न स्यात्तर्हि नुकि सति
अकिदिति निषेधः स्यादिति सम्भावनयोपसञ्जननिष्यमाण-
न्यायेन पूर्वं दीर्घप्राप्तेः । परिभाषार्थस्तु—अभ्यासत्वावच्छि-

नोद्देश्यताककार्येषु बाध्यानां पूर्वं प्रवृत्तिरिति । यत्तु बा
बाधकयोर्यथा समावेशस्तथा कर्तव्य इति परिभाषार्थः ।
तन्न; बोभूयत इत्यादौ ह्रस्वे पश्चाद्गुणप्रवृत्त्या पूर्वं गुणे
पश्चाद् ह्रस्वप्रवृत्त्या च कदाचित् गुणोत्तरं ह्रस्वप्रवृत्ते
रत्वादिति दिक् ॥ १९ ॥ ✓

प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभा
षावतरणपूर्वकमर्थं निरूपयानित्यत्वफलं परिभाषाज्ञापकश्च ।

अतः कृकमीत्यनेन कुम्भरूपे उत्तरपदे विहित
अयस्कुम्भी इत्यत्र न स्यात्, अतः परिभाषामवतारय
नन्वित्यादिना । प्रातिपदिकसामान्यग्रहणे तद्विशेषग्रह
लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषा
वैशिष्ट्यञ्च १ स्वघटितत्व—स्वनिष्ठविधेयतानिरूप
द्देश्यताश्रयघटितत्व-स्वविशिष्टाघटितत्वैतत्त्रितयसम्बन्धः
अत्र वै० स्वाघटकत्वस्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यता
घटकत्वोभयसम्बन्धेन ।

अत्र च ज्ञापकं समानाधिकरणाधिकारस्थे वृ
श्रमणादिभिरिति सूत्रे स्त्रीलिङ्गश्रमणादिशब्दपाठः स
वेति बोध्यम् । इयञ्च घटघटीग्रहणादनित्या, तेन दि
ताप इत्यत्र खच् न, मदराज्ञी इत्यादौ राजाह इति
न, महतीप्रिय इत्यत्रान्महत इत्यात्वं न, दाक्षी अहि

यनीत्यत्र ञ्णिन्नित्यादेर्नित्यमिति स्वरो न, 'राजब्राह्मणी'
जकुमारी' इत्यत्र ब्राह्मणकुमारयोरित्यादिना पूर्वपदप्रकृति-
रु न, 'बहुगोमती' त्यत्र बहोर्नञ्वदुतरेति स्वरो न, कुसू-
लेविलमित्यत्र कुसूलकूपेति स्वरश्च न इति दिक् ॥२०॥

सन्नियोगशिष्टानामन्यतराप्राये उभयोरप्यप्राय इत्यत्र किं
प्रापकं तदर्थश्च कः ? कथं चैनेयादीनां सिद्धिरित्यवतरणपूर्वकं
स्पष्टं लिख ?

ननु पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्र इत्यादौ तद्धि-
गार्थेति समासे द्विगुसंज्ञायां देवतार्थविहितस्याणो द्विगोर्लु-
गेति लुकि लुक् तद्धित इति स्त्रीप्रत्ययलोपे आनुकः श्रव-
णापत्तिरतः परिभाषामवतारयति—सन्नियोगेति । तथा च
सन्नियोगशिष्टानां साहित्यावच्छिन्नविधेयताश्रयाणां मध्ये
अन्यतरस्यैकस्य अप्राये नाशे जाते सति उभयोरप्यप्राय इति
पञ्चेन्द्र इति सिद्धिः । अत्र च बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुगिति
सूत्रस्थं छग्रहणं प्रापकम् । अन्यथा बिल्वकादिभ्य इत्युच्य-
मानेऽपि छस्यैव लुकि सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । न च
छग्रहणाभावे स्वार्थिककान्तबिल्वकशब्दाददूरभवश्चेत्यणि
तस्यापि लुक् स्यादिति वाच्यम् ? प्रतिपदोक्तस्य कृतकुगा-
गमस्य नडाद्यन्तर्गतस्य बिल्वकशब्दस्यैव ग्रहणेनादोषात् ।
न च बिल्वकादिभ्य इत्यत्र कृतकुगनुवादसामर्थ्यादेव कुको-

ऽनिवृत्तिसिद्धौ छस्य कथं स्वांशे चारितार्थ्यमिति वाच्यः
 प्रतिपदोक्तस्य बित्वादिभ्योऽणिति विकारार्थकस्याः
 लुगापत्तिवारणार्थं कुगनुवादस्य चारितार्थ्येन सामर्थ्य
 भावात् । कैयटस्तु एनीमाचष्टे एतयतीत्यादिसिद्धयर्थं इ
 वदित्यनेन पुंवत्वविधानमेतस्या अनित्यत्वज्ञापनार्थम्,
 एन्या अपत्यमैनेय इत्यादिसिद्धिरित्यवोचत्, तदसत्;
 विडमाचष्टे ऐडविडयति, दरदमाचष्टे दारदयति इत्य
 सिद्धये पुंवत्वस्याऽऽवश्यकत्वात् । कथं तर्हि ऐनेयः इयं
 इति न शङ्क्यम्, अन्वः परस्मिन्नित्यनेन पूर्वस्थितौ कर्तव्य
 स्थानिवद्भावादिति दिक् ॥ २१ ॥

सन्निपातपरिभाषाया अवतरणं ज्ञापकं फलमनित्यत्वे ऽ
 सन्निपातस्वरूपं के दोषाः साकल्येन परिगणिता इति च ह
 लिख ।

ननु णान्ता षडित्यत्र षान्तसाहचर्यादौपदेशिकत्वं
 स्यैव ग्रहणेन शतानीत्यादौ दोषाभावेऽपि उपादास्तेत्य
 कृते स्थाष्वोरिच्चेतीत्वं स्यादतः परिभाषामवतारय
 सन्निपातेति । द्वयोः सम्बन्धः सन्निपातस्तन्निमित्तो ऽ
 स्वातिरिक्तसम्बन्धविधातकस्य शास्त्रस्याऽनिमित्तं भव
 परिभाषार्थः । पितुरुत्पन्नः पुत्रः पितरं न हन्यादिति लौ।
 दृष्टान्तेन उपजीव्यविरोधस्यायुक्तत्वमिति न्यायमूलौ

ज्ञापकसाध्या । अत एव सन्निपातशब्देन न पूर्वपरयोः
 सम्बन्ध एव, किन्तु विशेषणविशेष्यसन्निपातोऽपि गृह्यते ।
 तेन ग्रामणि कुलमित्यादौ नपुंसकह्रस्वे तुकि सति अजन्त-
 त्वविधातसम्भवादनया तुग्वारितो भाष्ये । कष्टाय क्रमणे
 इत्यादिनिर्देशेन अनित्यैषा, तेन रामायेत्यादौ दीर्घः सिद्धः ।
 यत्तु सन्निपातशब्देन पूर्वपरसम्बन्धस्यैव ग्रहणमिति मत्वा
 अङ्गसंज्ञा तर्हि अनिमित्तं स्यादित्युक्तं भाष्ये । तत्तु बहुभा-
 ष्यविरोधादेकदेश्युक्तमिति न विरोधः । कुम्भकारेभ्य आधये
 इत्यत्राऽनयाऽव्ययसंज्ञावारणपरकभाष्येण साक्षात् परम्परया
 वा स्वनिमित्तसन्निपातविधातकस्य स्वयमनिमित्तमित्यर्थः;
 तेनाऽकजपि नेति । न यासयोरित्यादिनिर्देशाच्चैषाऽनित्या,
 अत एव वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्याऽनिमित्तम्-
 दाक्षिः । आत्त्वं पुग्बिधेः—क्रापयति । पुक् ह्रस्वत्वस्यार्द्धिद-
 पत् । त्यदाद्यकारण्टाव्विधेः—या सा । इड्विधिराकारलोपस्य
 पपिवान्, ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप्, अन्तोदात्तादुत्तरपदादिति
 मतुव्विभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्य—अग्निमान् परमवाचा ।
 नदीह्रस्वत्वं सम्बुद्धिलोपस्य—नदि कुमारि । यादेशो
 दीर्घत्वस्य कष्टायेत्यादिदोषाः भाष्ये परिगणिताः । अत्रत्य-
 सूक्ष्मविचारो ग्रन्थोक्तसकलविचारश्च बहुकालसाध्य इति
 दिक् ॥ २२ ॥

श्रुतानुमितयोः श्रुतसम्बन्धो वलीयानिति परिभाषाय
ज्ञापकं फलं चोपपाद्यताम् ।

ननु प्रियसक्त्वा ब्राह्मणेनेत्यत्राऽङ्गस्य नपुंसकत्वाभा
वादस्थिदधीत्यनेन कथमनङ्कित्यतः परिभाषामवतारयति-
नन्वित्यादिना । प्रत्यक्षसामग्रीजन्यप्रमितिकरणं दुर्बलसाम
ग्रीजन्यानुमानापेक्षया प्रबलमिति सकलतन्त्रव्यवहारात्
सिद्धेयम् । एवं च लिङ्गमस्थ्यादीनामेव विशेषणं नाङ्गस्येति
न दोषः । यत्र तु गृह्यमाणस्याभावस्तत्रानुमितस्यैव विशे
षणं लिङ्गम्, यथा शिशीलुङ्गुम्विधिषु अङ्गस्यैव विशेषण
लिङ्गम् । अत एव वा नपुंसकस्येति सूत्रे नपुंसकग्रहणं चरि
तार्थम्, अन्यथा वा शावित्येव वदेत्, तद्धि गृह्यमाणशत्रन्त
विशेषणम् । तेन बहवो ददतो येषु तानि बहुददतीत्यत्र न
बहूनि ददन्ति येषु ते बहुददन्त इत्यत्र भवतीति भाष्यं
स्पष्टम् । यत्तु अचो रहाभ्यामित्यत्र श्रुतेन रेफस्य निमित्त
त्वेनानुमितं कार्यित्वं बाध्यत इत्येतदुदाहरणमिति, तन्न
तक्रन्यायेन सिद्धेरिति सूले स्पष्टम् ॥ २३ ॥

लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्त्तत इत्यत्र किम्मानं किं न
तल्लक्ष्यत्वं येन षट्सन्तः, प्यन्ताणिचि इत्यत्र न्यायो न प्रवर्त्तते
दीव्यतीत्यत्र प्रवृत्तिरिति स्पष्टं लिख ।

ननु ऊखतुरित्यत्र पुनर्हस्वाप्रवृत्त्यर्थं स्वीकृते लक्ष्येल
क्षणन्याये मानाभाव इति चेन्न; समो वा लोपमेक इति लोपे

कसकारस्य, द्वित्वेन द्विसकारस्य, पुनर्द्वित्वेन त्रिसकारस्य
: सिद्धौ समः सुटीति सूत्रस्यैव मानत्वात् । यूनः विद्धः
द्वोढामिति सिद्धये भाष्ये उक्तत्वाच्च । अत्र विकार-
तो लक्ष्यभेदो नाश्रीयते तेन सुद्धद्युपास्य इत्यादाददोष इति
भाष्ये स्पष्टम् । सकलदोषपरिहाराय तल्लक्ष्यत्वन्तु स्वीयप्रा-
थमिकप्रवृत्तावुद्देश्यतावच्छेदेकावच्छिन्नत्वेनाश्रीयमाणो या-
त्राञ्छब्दसमुदायस्तद्वटको यस्तदघटकमात्रोद्देश्यकविकारा-
गमातिरिक्तस्तदघटकत्वे सति स्वीयप्राथमिकप्रवृत्त्युत्तरका-
लिक-प्राप्तिभिन्नप्राप्तिविषयाघटितत्वम् । लक्षणकृत्यं पद-
त्सन्तः यूनो विद्धः सर्वेषां सुद्धद्युपास्य इत्यादिलक्ष्येषु
सुधीभिर्विचार्यमिति दिक् ॥ २४ ॥

उपपदविभक्तेरित्यस्यावतरणं विविच्य आक्षेपनिवारण-
पूर्वकं सप्रमाणं कारकविभक्तित्वं लक्षणीयम् । .

ननु नमस्करोति देवानित्यत्र नमःशब्दस्य नमस्का-
रार्थद्योतकतया परत्वान्नमःस्वस्तीति चतुर्थी कुतो नेति चेन्न,
नमःपदविशिष्टात् प्रातिपदिकाच्चतुर्थीत्यर्थात् वै० स्ववा-
च्यार्थनिष्ठविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वसम्बन्धेन ।
एवं च प्रकृते दोषाभावेऽपि नमस्यति देवानित्यत्र नमःशब्द-
स्यैव नमस्कारार्थवाचकत्वाद्धातुत्वाच्च द्वितीयाच्चतुर्थ्योः
प्राप्तौ परत्वाच्चतुर्थी स्यादतः परिभाषामवतारयति—

नन्वित्यादिना । सहयुक्तेऽप्रधान इत्यत्र अप्रधानग्रहणप्रत्य
 ख्यानाय भाष्ये वचनरूपेण पठितेयम् । तेन प्रथमाया आ
 कारकविभक्तित्वमिति प्रतीयते, तत्त्वं च क्रियाजनकार्यकवि
 भक्तित्वम्, कारकत्वव्याप्यकर्मत्वादिबोधकविभक्तित्वं वा
 अत एव 'मातुः स्मरति' इत्यादौ मातृविषयकस्मरणप्रतीत्य
 न षष्ठ्यास्तत्त्वम् । यत्तु क्रियान्वयित्वं कारकत्वं तन्निमित्त
 विभक्तिः कारकविभक्तिरिति, तन्न; अनेन न्यायेन यस्य न
 भावेनेति सप्तम्यपेक्षयाऽधिकरणसप्तम्या बलवत्त्वप्रतिपाद
 कभाष्यविरोधात् । अत एव प्रधानीभूतक्रियासम्बन्धनिमित्त
 कार्यत्वेन कारकविभक्तोनां बलवत्त्वमिति वदन्तः परास्ताः
 यदपि उक्तन्याये मानमुपदर्शयन् क्रियाकारकसम्बन्धोऽन्त-
 रङ्गास्तन्निमित्ता विभक्तिरन्तरङ्गा उपपदार्थेन तु यत्कि-
 ञ्चित्क्रियाकरकभावमूलकः सम्बन्ध इति तन्निमित्ता सा
 बहिरङ्गेति कैयटादिः, तत्तुच्छम्; उक्तभाष्यविरोधादिति
 दिक् ॥ २५ ॥

अनन्त्यविकार इति परिभाषा मतान्तरनिरासेन सफल
 व्याख्यायताम् ।

ननु अदमुयङित्यादावदसोसेरित्यनेन पूर्वस्यापि दकारस्य
 मुत्वं कुतो नेति परिभाषामवतारयति—अनन्त्यविकारे

त्यादि । न अन्त्यस्य विकारो येन तस्मिञ्छान्ते भवति ।
 उद्देशस्येत्युपतिष्ठते इति परिभाषार्थः, तेन अदशावयव-
 स्यादन्त्यस्य उद्देशस्य दस्य मत्वं प्रत्यासत्त्या तस्यात्यन्तस्यत्व-
 मिति प्रकृतरूपसिद्धिः । अम् इत्यादी विधेयभेदेन शत-
 भेदान्मत्वविधायकशास्त्रस्यान्त्योद्देश्यकविकाराप्रयोगस्यैव
 तत्र परिभाषाप्रवृत्तिः सुलभा । अन्त्यस्येति नान्यस्योद्देश्यक-
 प्रयोगे युगपत्प्राप्तावन्त्यस्येति मूलोक्तस्तु कार्यस्यैव
 कथनम् । अन्त्यस्येति च कार्यव्यवधानात्प्राप्तम्,
 अथवा अन्त्याल्लिखितत्वम् वै । स्वपूर्वत्वस्वपूर्वत्वमिति
 पूर्वत्वाभाववत्त्वोभयसम्बन्धेन अदभ्युदयः, अदभ्युदय-
 यूनः, हंसशिरांसि, अनस्तच्छणा, मिमांसिण्येत्यादी लक्षण-
 कृत्यं स्वयमूह्यम् । प्राचीनास्तु अनस्तच्छणेत्यादि लक्षण-
 णाय अनेकक्लिष्टकल्पनां कृत्वा परिभाषा प्रत्यासत्त्या
 तत्र; व्याख्यानाद्वरं करणमिति न्यायेन परिभाषायाः कल्प-
 वौचित्यात् । अत एव भाष्ये फलानामनेकविकल्पकल्पना-
 भिरन्यथासिद्धिं प्रदर्श्यापि यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोग-
 नानि तदर्थमेषा कर्तव्या, यत्र च परिभाषायाः अर्थविरुद्धा
 तत्रोदात्तः पठनीयः; अनुदात्तत्वं च परिभाषार्थं पूर्वपूर्वत्व-
 मित्याद्याशयमुक्तम् । प्यङ्गः संज्ञान्धनिवादिपुत्र-
 भाष्ये वचनरूपेण पठितेयमिति दिक् ॥ २३ ॥

लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अवतरणं विविच्य प्रतिपदोक्त-
त्वलक्षणं निर्दुष्टं विलिख्य वर्णग्रहणे प्रवृत्तावप्रवृत्तौ च साधकं
लिख ?

ननु परमेण कारकेणेति परमकारकेणेत्यत्र परिनिष्ठि-
तविभक्त्या विशेषणसमासेऽपि तत्पुरुषत्वस्य तदीयपूर्वपदे,
तृतीयान्तत्वस्य च सत्त्वेन तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्यु-
पमानाव्ययद्वितीयाकृत्या इत्यनेन स्वरः कथन्न, तथा
पै शोषण इत्यस्यात्वे कृते गातिस्थेति लुक् कथन्नेति परि-
भाषामवतारयति—लक्षणप्रतिपदोक्तयोरित्यादि । एवं च
तत्तद्विभक्तिविशेषाद्यनुवादेन विहितः समासादिः प्रतिपदोक्त-
स्तस्यैव ग्रहणं शीघ्रोपस्थितिकत्वात्, द्वितीयस्तु विलम्बो-
पस्थितिकः, एवं पै इत्यस्य पा इति रूपं लक्षणानुसन्धान-
पूर्वकं विलम्बोपस्थितिकं पिवतेस्तु तच्छीघ्रोपस्थितिक-
मिति न दोषः । इदमेव हि एतत्परिभाषाबीजम् । अनदोऽ-
दोऽभवदित्यदो भवदित्यत्र ओदिति प्रगृह्यत्ववारणाय अस्या
भाष्ये सञ्चारेण वर्णग्रहणेऽप्येतत्प्रवृत्तिरिति बोध्यते । यत्तु
चेता स्तोतेत्यादावाभावाय कृतेन आदेच उपदेश इत्यत्रो-
पदेशग्रहणेन वर्णग्रहणेऽस्या अप्रवृत्तिरिति तन्न, गोभ्या-
मित्यादावात्वाभावायोपदेशग्रहणस्य चारितार्थात् । ननु
घटे आत्वे धापयतीत्यत्र पुक् न स्यादिति चेन्न; भुवश्च

महाव्याहृतिग्रहणेनानित्यत्वज्ञापनात् । प्रतिपदोक्तत्वं च
उदर्थे विशेषणतया प्रतिपदोक्तत्वं विवक्षितं तद्विशिष्टत्वम्,
वै० स्ववृत्त्यानुपूर्व्यवच्छिन्नविधेयताश्रयत्वस्वाश्रयत्वव्य-
कपदवृत्त्यानुपूर्वीमत्पदप्रयोज्योद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रय-
त्वान्यतरसम्बन्धेनेत्यन्यत्र विस्तर इति दिक् ॥ २७ ॥

शितपाशपानुबन्धेनेति परिभाषाप्रयोजनं विवक्षितं नागेश-
सिद्धान्तमविकलं लिख ।

ननु यङ्लुकि तत्तद्गणप्रयुक्ता विकरणा एकाज्ग्रहणम्
निषेधश्च कुतो नेति परिभाषामवतारयति पितृशर्माश्रयि ।
एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्यत्रैकाज्ग्रहणेनेति भावः ।
'स्थालीपुलाकन्यायेन' परिभाषा ज्ञाप्यते इति तदर्थः ।
नागेशभट्टास्तु एकाज्ग्रहणस्य वधिव्यापृत्यर्थमात्रज्ञापनेन
ज्ञापकत्वासम्भवः । न च वधिवर्तमान्युपदेशे एकाज्ग्रहणं
वाच्यम् ? साक्षादुपदेशग्रहणेन चारितार्थमन्वये
स्थान्युपदेशग्रहणे मानाभावात्, उपदेशादवच्छेदेनेका-
जित्यर्थाच्च । न चानुदात्तत्वस्याप्युपदेशत्वावच्छेदेनैव
ग्रहणेन वधादेशस्योदात्तत्वनिपातनेनावधीक्षितत्र निषेधा-
प्राप्तावेकाज्ग्रहणं व्यर्थमेवेति वाच्यम् ? स्तीर्णमित्यादा-
विण्निषेधाय श्रयुकः कितीत्यत्रोपदेशग्रहणस्यावश्यकतया

जागरितवानित्यत्र निषेधाप्रवृत्त्यर्थमुत्तरार्थमेकाज्ग्रहणस्या-
वश्यकत्वात्, अत एव भाष्ये अस्या अनुपन्यासः । चर्करीतं
चेत्यस्यादादौ पाठेन यङ्लुगन्ते गणान्तरप्रयुक्तविकरणा-
प्राप्तिः । यङ्लुकश्छान्दसत्वेन छन्दसि दृष्टस्यैवानुविधानात्
कार्यान्तराणामप्यप्राप्तिः । भाषायान्तु तादृशानामभाव
एवेत्याहुरिति दिक् ॥ २८ ॥ साम्बशिवार्पणमस्तु ।

छात्रोपकृतये सैषा परिभाषेन्दुदीपिका ।
ज्येष्ठे समाप्ता शाकेऽष्ट-वेदवस्विन्दुखंमिते ॥
वटवोऽवटवोऽप्यस्य पटुतां प्राप्य धारणात् ।
कुर्युः श्रमस्य साफल्यं हरिशङ्करशर्मणः ॥

